

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра української мови і літератури

ВНУТРІШНЬОРІВНЕВА ТА МІЖРІВНЕВА
ОРГАНІЗАЦІЯ СТРУКТУРИ ГРАМАТИЧНИХ ПАРАДИГМ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ТЕОРІЯ ТА ЛІНГВОДИДАКТИКА

Кваліфікаційна робота здобувачки
освітнього ступеня магістр
64Ф групи факультету української та
іноземної філології
спеціальності: 014 Середня освіта
(за предметними спеціальностями)
предметної спеціальності: 014.01 Середня освіта
(Українська мова і література)
освітньої програми: «Середня освіта: українська мова і література»

Мутавчі Діани Степанівни

Керівник: д. філол. н., проф. Колесников А. О.

Рецензент: к. пед. н., доц. Пенькова С. Д.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ СТРУКТУРИ ГРАМАТИЧНИХ ПАРАДИГМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ.....	10
1.1. Традиційні та інноваційні погляди на структуру граматики.....	10
1.2. Чисті (однорівневі) та міжрівневі (мішаного типу) граматичні категорії.....	13
1.3. Міжрівневі категорії у межах однієї частини мови.....	15
1.4. Структура парадигм категорій, поширених на різні частини мови. Міжрівнева взаємодія категорій.....	22
Висновки до розділу 1.....	29
РОЗДІЛ 2. МІЖКАТЕГОРІЙНА ТА ВНУТРІШНЬОКАТЕГОРІЙНА ВЗАЄМОДІЯ.....	30
2.1. Міжрівневість структури парадигм як ознака взаємодії категорій.....	30
2.2. Диспропорції в структурі парадигм та компенсаційні відношення у міжрівневих категоріях.....	39
2.2.1. Різновиди диспропорції парадигм. Поняття надлишковості і недостатності форм.....	42
2.2.2. Синтагматична парадигматика та інші прояви компенсаційних відношень.....	47
Висновки до розділу 2.....	51
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ СТРУКТУРИ ГРАМАТИЧНИХ ПАРАДИГМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПРОФІЛЬНИХ КЛАСАХ	53
3.1. Дистанційне навчання граматики української мови як лінгводидактична інновація	53
3.2. Дидактичний потенціал застосування онлайн-ресурсів у процесі навчання граматики української мови учнів 10-11 класів.....	60

3.3. Практика використання онлайн-ресурсів для вивчення організації структури граматичних парадигм української мови та оцінювання її результатів.....	70
Висновки до розділу 3.....	73
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	79
ДОДАТОК.....	85

ВСТУП

Визнання граматичної (морфологічної) парадигми основним об'єктом парадигмології – того складника морфології, що створює класифікацію частин мови, лексико-граматичних розрядів та словозмінних класів, є важливим кроком у вивченні мови як семіотичної системи та як системи категорій відображення дійсності. Раніше парадигма сприймалася у граматиці насамперед крізь призму своєї утилітарної, суто прикладної функції як зразка форм. Сьогодні ж, коли вона стала спеціальним об'єктом уваги граматистів, її розглядають насамперед як явище білатеральне, в якому протиставлені не лише граматичні форми, а й співвідносні із цими формами значення, пор. праці І. Р. Вихованця [3], К. Г. Городенської [9], А. П. Загнітка [19; 20], О. І. Леути [34] та ін.

Відношення між системою форм і системою значень у структурі парадигм також стають окремим об'єктом вивчення, оскільки парадигми мають, окрім пропорційних відношень між формами і значеннями (коли система форм має співвідносну за кількістю систему значень) й різноманітні диспропорційні відношення (парадигми з варіантними формами, з варіантами графем, із відсутністю форм за наявності значень, із відсутністю значень за наявності форм тощо). Граматична парадигма стає цінним джерелом для вивчення й таких понять граматики як граматична категорія (через дослідження структури парадигм граматичних категорій), частина мови (через дослідження структури парадигм частин мови), і, що самоочевидно, словозмінний клас (типологія відмін та дієвідмін). І тут навіть поняття словозмінного класу потребує вже не суто формального підходу до парадигм, адже численні випадки неповноти системи форм у структурі парадигм, що стають підставою для виділення окремих словозмінних класів (наприклад, відміна множинних іменників), часто зумовлені їхньою неповнотою щодо системи значень.

Грамматичні морфологічні парадигми, утворювані внутрішньорівневими парадигматичними відношеннями одного рівня, реалізуються у мовленні у

словоформах, що перебувають між собою у висловлюванні у відношеннях синтагматичних (теж внутрішньорівневих). Спільність характеру таких синтагматичних відношень словоформ може бути підставою для формування граматичних парадигм, але вже на рівні синтаксичному. Таким чином, синтагматика і парадигматика взаємодіють. Така взаємодія може бути пов'язана із вираженням значень різних категорій, які можуть бути семантично пов'язаними між собою, мати спільний семантичний компонент (як, наприклад, категорії виду, часу і способи дієслівної дії (СДД)), а також однієї категорії (як, наприклад, категорія стану дієслова). В них проявляється взаємодія морфологічного, словотвірного та синтаксичного рівня. Такі категорії характеризуються як міжрівневі, а їхні парадигми як такі, що мають міжрівневу організацію. Парадигми міжрівневих категорій можуть залучати й лексичні компоненти, що виконують функцію службових слів (або лише частково уподібнюються до службових слів, поєднуючи ознаки службових і повнозначних частин мови). Статус таких граматичних форм у структурі парадигм у деяких випадках схарактеризовано як статус форм аналітичних (*більш цікавий, буду читати, читав би, хай читає*), аналітико-синтетичних (*до школи, за школою, у школі*). В інших випадках форми таких парадигм не отримують однозначної оцінки. Наприклад, форми числа із числівниками (*три студенти*) оцінюють як синтаксичні сполуки, або як аналітичні форми, або як засіб синтагматичної парадигматики; а форми особи дієслів із займенниковими іменниками, незважаючи на те, що займенниковий компонент не формалізується як службове слово, виконує функцію підмета, знаходять оцінку як форми аналітичні (*я писав, ти писав, ми пишемо*).

Актуальність дослідження міжрівневої взаємодії в організації структури граматичних парадигм української мови зумовлена тим, що, по-перше, чимало граматичних категорій у граматиці схарактеризовано помилково як категорії внутрішньорівневі, а це потребує обґрунтованої корекції; по-друге, це уможливить систематизацію та класифікацію таких категорій, сприятиме виробленню та усталенню термінів на позначення типів

міжрівневих категорій; по-третє, допоможе глибше розібратися у диспропорційних відношеннях в парадигмах різних типів (морфологічних, синтаксичних, міжрівневих) та ролі міжрівневих зв'язків для вираження системи значень таких парадигм.

Об'єктом дослідження став характер (внутрішньорівневий та міжрівневий) організації структури граматичних парадигм української мови в теоретичному та лінгводидактичному аспекті.

Предметом дослідження стала міжрівнева взаємодія (морфологічного, синтаксичного, лексичного рівнів), формальна організація та семантичне наповнення одиниць відповідних рівнів, вплив цих чинників на структуру парадигм граматичних категорій української мови.

Метою дослідження є вивчення особливостей міжрівневої організації структури граматичних парадигм граматичних категорій української мови загалом, в межах частин мови, в межах лексико-граматичних розрядів, словозмінних класів, а також окремих слів, у теоретичному та лінгводидактичному аспектах.

Задля досягнення поставленої мети необхідно виконати такі **завдання**:

1. проаналізувати деякі інноваційні погляди на систему граматики української мови, зокрема парадигмологічний підхід, дібрати необхідні дослідницькі процедури;
2. визначити поняття міжрівневої (мішаного типу) та однорівневої (чистої, внутрішньорівневої) категорії;
3. з'ясувати характеристики міжрівневих категорій у вузькому (в межах однієї частини мови) розумінні поняття «граматична категорія»;
4. схарактеризувати міжрівневість парадигм категорій у широкому (загальномовному) розумінні поняття «граматична категорія»;
5. розглянути міжрівневість структури парадигм як результат взаємодії різних категорій;
6. визначити типи диспропорцій у структурі морфологічних парадигм;

7. з'ясувати, які різновиди диспропорцій потребують залучення компенсаційних відношень у міжрівневих категоріях;

8. виявити основні засоби синтагматичної парадигматики, що виконують компенсаційну функцію для парадигм із морфологічно недостатніми формами;

9. вивчити досвід педагогів-практиків щодо дистанційного навчання граматики української мови у старшій ланці (профільний рівень);

10. описати дидактичний потенціал використання онлайн-ресурсів у процесі навчання граматики української мови учнів 10-11 класів;

11. укласти систему завдань із використанням онлайн-ресурсів для вивчення організації структури граматичних парадигм української мови учнями профільних класів;

12. перевірити доцільність й оцінити результативність практики використання онлайн-ресурсів для вивчення організації структури граматичних парадигм української мови учнями профільних класів.

Методи дослідження. Під час дослідження застосовано методологію семіотичного підходу до мови як системи категорій відображення дійсності. Використано методи спостереження, моделювання, елементи методології функційної граматики, зокрема процедуру перехресного аналізу значущих одиниць мови від форм до значень і від значень до форм. Розвитком методів функційної граматики є, на нашу думку, застосований у дослідженні новий підхід до розгляду мовних явищ, що ми назвали континуально-градуальним. Він визнає, що класифікації мовних явищ, що мають відбивати об'єктивний устрій мовної структури, повинні мати вигляд не лише таблиць із протиставленнями явищ (лексичне – граматичне, словозмінне – словотвірне, морфологічне – синтаксичне), бо такий вигляд матимуть лише окремі факти мовної структури, а мають розташовувати ці мовні явища на шкалі, де вони отримуватимуть градацію від сильнішого прояву ознак за підставами класифікації до слабшого, або в концентричній проєкції, де мовні явища

оцінюватимуться як центральні чи різною мірою периферійні, а іноді й перехідні до протиставлених у межах класифікації явищ.

Наукова новизна магістерського дослідження полягає в тому, що в ньому вперше зроблено спробу узагальнення міжрівневих відношень в організації структури граматичних парадигм української мови, звернено увагу на те, що саме міжрівневі категорії, а не однорівневі, є типовим різновидом граматичних категорій в українській мові.

Теоретичне значення магістерської роботи полягає в тому, що в ній пропоновані варіанти систематизації термінів на позначення міжрівневих категорій, міжрівневих відношень, що виникають внаслідок диспропорції цих категорій у межах одного рівня мовної структури.

Практичне значення. Магістерське дослідження має практичну спрямованість, що полягає у пошукові можливостей уведення апробованих ідей наукової граматики у практику викладання української мови у ЗЗСО. Матеріали магістерської роботи можна використовувати також під час викладання дисциплін з лексикології та граматики української мови.

Апробація. Основні положення кваліфікаційної магістерської роботи було апробовано на: X Всеукраїнській науково-практичній конференції «Науковий пошук студента: сучасні проблеми та тенденції розвитку гуманітарних і соціально-економічних наук» (15 листопада 2024 р., м. Ізмаїл); Всеукраїнському круглому столі з нагоди Міжнародного дня рідної мови «Актуальні питання дослідження та навчання української мови і літератури в поліетнічних регіонах України» (19.02.25 р., м. Ізмаїл); IX Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Пріоритетні напрями європейського наукового простору: пошук студента» (16.05.2025 р., м. Ізмаїл); XXIV Всеукраїнській науково-практичній конференції імені Віктора Ужченка «ОБРАЗНЕ СЛОВО ЛУГАНЩИНИ», присвяченій 90-й річниці від дня народження науковця і педагога Віктора Дмитровича Ужченка (10.04.2025 р., м. Полтава); XI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Науковий

пошук студентів та аспірантів XXI ст.: сучасні проблеми та тенденції розвитку гуманітарних і соціально-економічних наук» (20.11.2025 р., м. Ізмаїл).

За результатами магістерського дослідження опубліковано **статтю**:

Мутавчі Д. Міжривнева взаємодія в парадигмології української мови. ОБРАЗНЕ СЛОВО ЛУГАНЩИНИ: Збірник матеріалів XXIV Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 90-й річниці від дня народження науковця і педагога В. Д. Ужченка (10–11 квітня 2025 р., м. Полтава). Полтава: ДЗ «ЛНУ», 2025. С. 150–153.

Структура і зміст роботи: Магістерську роботу складають вступ, три розділи, висновки, список використаних джерел (70 позицій), додаток.

Загальний обсяг роботи – 86 с.

РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ СТРУКТУРИ ГРАМАТИЧНИХ ПАРАДИГМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1.1. Традиційні та інноваційні погляди на структуру граматики

Поділяючи граматичні описи на шкільні (традиційні) та наукові, лінгвісти вкладають у ці поняття протиставлення, з одного боку, дескрипції усталеної, дещо спрощеної, зовні несуперечливої, майже безвиняткової, такої, що обходить спірні питання та уникає зайвої теоретизації, а з іншого боку, описів неоднозначних, таких, що суперечать одне одному, термінологічно насичених, складних для сприйняття, таких, які знаходять неточності в інших класифікаціях, фокусуються на складних питаннях. Велика кількість наукових дескрипцій граматики корелює із появою як інновацій та подальшим розвитком методів лінгвістичної науки, кожен із яких має свої позитивні і негативні сторони, адже акцентує увагу на якомусь одному аспекті прояву мови (історичному, психологічному, територіально варіативному тощо), а вона багатогранна. Так, поява структурного методу, з одного боку, позитивно позначилося на граматичних описах, адже утвердила правильне розуміння мови як системи, що має складну структурну організацію, але, з іншого боку, таке розуміння мови призвело до появи класифікацій, де у певні системні відношення притягуються факти, що їх не мають. Таке прагнення до безвиняткових класифікацій структуралістів зумовило появу в українській мові так званого парного роду – насправді – форм множинних іменників, що роду не мають. У межах наукових класифікацій за критеріями певного методу нерідко з'являються поняття, що заперечують суть цього методу. Наприклад, саме представники функційної (функціональної) граматики наполегливо подають у граматичних описах іменникової словозміни так звану «нульову» відміну іменників типу *авто, таксі, пюре* тощо, які, на думку цих граматистів, є змінюваними – такими, що мають омонімічні нульові закінчення в усіх відмінкових формах. Але це суперечить самій ідеї функційної граматики, її прийому перехресного аналізу мови від форм до значень і від значень до форм разом із прийняттям семіотичного підходу до мови, відповідно до якого

мовний знак обов'язково повинен мати форму і значення, між якими, утім, зв'язки можуть бути непрості, диспропорційні. І, згідно з таким підходом, у наведених іменників можна було б виділяти флексійні нулі, але лише в тому випадку, якщо хоча б одна відмінкова форма мала б закінчення матеріально виражене, але так звана омонімія нульових закінчень в усіх відмінкових формах, тобто відсутність у форм цих іменників здатності до диференціації свідчить про їх незмінюваність.

Наукові граматики, не будучи ідеальними, мають й інші позитивні риси: прагнення до істини, логіки, їхні автори виявляють сміливість та критичність мислення (зокрема й до власних думок та думок «авторитетних» вчених), вміння визнавати помилки, що іноді можуть тривалий час бути незаперечними аксіомами. Так, на сучасному етапі розвитку граматичної науки мовознавці звернули увагу на те, що об'єктом того її розділу, який має на меті класифікувати лексичний склад мови залежно від його граматичних ознак на частини мови, є не слово, і не якесь вигадане «граматичне слово» (слово, лексема є об'єктом лексикології), об'єктом його є парадигма, зокрема морфологічна парадигма. Безпосередньо спостережувані у мовленні основні знакові одиниці (словоформи) лінгвіст, вивчаючи лексичний рівень, узагальнює як слова – одиниці лексико-семантичного рівня мовної структури і досліджує їхні лексичні форми, значення та взаємозв'язок між ними в межах лексикології, кодифікуючи їх засобами лексикографії у тлумачних та інших лексичних словниках, вивчаючи ж граматику, лінгвіст ці спостережувані одиниці (словоформи) у межах такого розділу граматики, як парадигмологія у складі морфології, зводить у морфологічні парадигми (словозмінні, формотвірні та словотвірні), узагальнює типи морфологічних парадигм, співвідносить ці типи парадигм із лексичним складом мови та синтаксичним функціонуванням спостережуваних словоформ, вибудовуючи на основі спільності цього співвідношення систему частин мови та лексико-граматичних розрядів у межах частин мови як структурних схем парадигм граматичних категорій. У зв'язку з тим, що справжнім об'єктом науки про

частини мови є парадигма, вона на новому етапі розвитку граматичної науки отримала назву «*парадигмологія*» і розглядається як *частина морфології*, до складу якої повернено *морфемологію* (адже морфема – це основна одиниця морфологічного рівня мовної структури) та *словотвір* (адже творення слів пов'язано або зі зміною їх морфемного складу (морфологічні способи), або зі зміною частиномовної належності (транспозиційні словотвірні типи), або зі зміною парадигматичної поведінки (неморфологічні способи словотворення), а всі ці параметри перебувають у сфері морфології) [29].

Цей новий підхід визнає аксіологію семіотичного підходу до граматичних одиниць, уявлення про мову як систему, орієнтації функційної граматики на перехресний аналіз мовного матеріалу від форм до значень і від значень до форм. Своєрідною інновацією сучасних граматичних описів є відмова від прагнення створювати безвиняткові класифікації, натомість визнання *континуально-градуальної* структури граматики. І це позначається не лише на використанні і подальшому розвитку прийому функційної граматики у вигляді концентричної моделі мовних явищ із поділом їх на центральні (типові, частотні, важливіші) та різною мірою периферійні, а й у тому, що в кожному морфологічному класові та парадигматичному типіві мовні явища знаходять оцінку як типові (системні), менш типові (менш системні) і атипові, а також перехідні до іншого класу явищ. Водночас граматики шукають закономірності функціонування не лише типових, а й атипових явищ. Тут варто погодитися із вдалим порівнянням мовної системи із мольбертом художника, на якому різноманітні фарби змішуються і взаємонакладаються, і запереченням того, що система мови подібна до розкресленого на таблиці за допомогою лінійки зошита.

Проявом такого підходу є й увага до категорій міжрівневих, до взаємодії одиниць морфологічного рівня із синтаксичним, лексико-семантичним, фразеологічним.

1.2. Чисті (однорівневі) та міжрівневі (мішаного типу) граматичні категорії

Суто наукові мовознавчі концепції завжди корелюють із навчальними працями, оскільки зазвичай трансформуються у навчально-наукові тексти підручників і навчальних посібників для студентів філологічних та нефілологічних спеціальностей, напр. [32; 33]. Значно далі від наукових монографічних описів перебувають тексти навчального характеру для школярів. Відмінності навчальних викладів теорії мовознавства від наукових, за збереження кореляції між ними, зумовлені багатьма причинами: рівнем підготовки учнів, розвитку їхнього інтелекту, навчальними цілями, директивами щодо обмеження інформації навчальною програмою тощо. Так, шкільна програма, маючи на меті передусім вироблення в учнів практичних навичок орфографічного характеру, нормативного слово- і формовжитку, відходить іноді дуже далеко від уже доведених наукою істинних знань про мову, відносячи, наприклад, порядкові слова не до прикметників, а до числівників. Викладачі вишів, будучи обмеженими програмою меншою мірою порівняно із вчителями, мають більше свободи щодо викладання наукових мовознавчих описів¹, але вони при цьому стикаються з тим, що змушені долати когнітивний дисонанс учнів, пов'язаний із розривом шаблонів, які склалися під час навчання цих учнів у школі. Здається, іноді викладачеві вишу простіше сказати учням, щоб вони забули все, що чули про мову в школі, і намагалися засвоїти матеріал із чистого аркуша, і сказати таке, припустімо, можна, а ось забути вироблені і закріплені знання і навички складніше.

Одним з аргументів лінгводидактів під час трансформації наукової концепції у навчальний матеріал, у програми є начебто необхідність її спрощення для легшого засвоєння учнями цього матеріалу. Цей аргумент, на

¹ Наукову класифікацію частин мови, наприклад, важко реалізувати повною мірою під час викладання української мови у виші, оскільки дисципліну ведуть, зазвичай, різні викладачі на різних курсах, тому працює традиційна схема послідовності викладу (іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник, службові слова та вигук), а не та, яка відповідає науковій концепції зі спочатку іменником та дієсловом, як частиномовним центром граматичної системи (прийменник і числівник при цьому знаходять опис в межах іменника як аналітичні морфеми), потім напівпериферійним прикметником і периферійним прислівником та насамкінець іншими службовими словами та вигуком.

нашу думку, під час такої трансформації спрацьовує іноді підсвідомо, проявляючись й у тих навчальних виданнях, які мають максимальною мірою доносити до учнів власне наукову, не спрощену інформацію про мову. Так, у підручниках «Теоретична морфологія української мови» (2004), «Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія» (2017), низка граматичних категорій за їхньою характеристикою мають міжрівневий статус (відмінок іменника схарактеризований як морфолого-синтаксична категорія [3, с. 54], ступені порівняння прикметників і прислівників – як морфолого-синтактико-словотвірна категорія [3, с.139], перехідність / неперехідність і стан дієслова – як морфолого-словотвірно-синтаксична категорія [3, сс. 242, 247], дієслівні роди – як морфолого-словотвірні категорії [3, с. 235]), але при цьому міжрівневий характер деяких інших категорій не враховано, а сам термін «міжрівнева категорія» уживаний непослідовно². Так визначені граматичні категорії ступенів порівняння прикметників і прислівників та валентності дієслів. Остання схарактеризована як категорія «...міжрівневого, семантико-синтаксичного характеру, тому що вона пов'язана з трьома рівнями мови – лексичним, синтаксичним та морфологічним» [3, с. 269]. Як синонім до терміна «міжрівнева категорія» використано термін «категорія мішаного типу». Так визначена категорія виду [3, с. 224], яку автори пропонують кваліфікувати як дієслівну морфологічну категорію мішаного, словозмінно-словотвірного типу, словозмінність якої виявляється в імперфективних видових протиставленнях, а словотвірність – переважно в перфективних [3, с. 226]. При цьому міжрівневий характер категорій у низці випадків проігноровано, а категорія часу дієслів навіть у рубрикації визначена як словозмінна [3, с. 250], хоч це не відповідає дійсності, оскільки, по-перше, словозмінні синтетичні форми майбутнього часу (*читатиму, читатимемо, читатимеш, читатимете, читатиме, читатимуть*) мають варіантні

² Не знаходимо й обґрунтування того, чому за однакових компонентів взаємодії вони мають різну послідовність у визначеннях різних категорій – ступені порівняння визначено як морфолого-синтактико-словотвірну категорію, а перехідність / неперехідність і стан дієслова – як морфолого-словотвірно-синтаксичну, що також свідчить, вочевидь, про термінологічну й понятійну неусталеність.

аналітичні, несловозмінні відповідники (*буду читати, будемо читати, будеш читати, будете читати, буде читати, будуть читати*), а по-друге, у формах минулого часу присутній несловозмінний морфемний компонент – суфікс (*чита-в, чита-л-а, чита-л-о, чита-л-и*), що не дозволяє кваліфікувати ці форми як суто словозмінні. Об'єктивним фактом є й те, що аналітичні форманти багатьох категорій (числа іменників, відмінка іменників, способу дієслів тощо) це результат сполучення службових слів із повнозначними, тобто це явища синтаксису, тому такі категорії теж мають міжрівневий морфолого-синтаксичний характер.

На нашу думку, наукова граматики та навчально-наукові описи морфологічного і синтаксичного рівнів мовної структури української мови повинні визнати істину про типовість міжрівневого характеру граматичних категорій, а визначення характеру міжрівневості може стати одним з критеріїв класифікації граматичних категорій та їхніх парадигм. В цьому також знаходить застосування думка українських лінгвістів про континуальність та градуальність мовної системи, про те, що об'єктивні класифікації не можуть мати вигляд переліку абсолютних протиставлень, які майже не мають винятків, а навпаки, частіше лише поодинокі явища як протиставні перебувають на протилежних точках осі класифікації, всі інші знаходяться на цій осі на різних точках її градації [25].

1.3. Міжрівневі категорії у межах однієї частини мови

Належність граматичних категорій до морфологічного рівня дозволяє кваліфікувати їх як морфологічні категорії, утім це в жодному разі не може бути ствердженням їх чистого морфологічного характеру. По-перше, морфологія у структурі граматики здійснює зв'язок граматичних категорій з лексичним складом мови, найтісніше взаємодіючи з лексикою. Це пояснює хибне уявлення про об'єкт тієї частини морфології, що вивчає частини мови, як про слово, а саме, якесь особливе «граматичне слово», хоч сучасні граматики доводять інше, що об'єктом цієї науки є парадигма, в яку вчений у

процесі дослідження має звести безпосередньо спостережувані у мовленні одиниці – словоформи і на підставі таких узагальнень вибудувати вчення про частини мови, тому й наука ця повинна називатися «парадигмологія» [25; 28; 29]. Але взаємодія морфологічного і лексичного рівнів мовної структури має різний характер у різних типах морфологічних категорій. Найсильніший зв'язок із лексикою мають лексико-граматичні категорії, більшість з яких отримали у вітчизняній граматичній традиції, принаймні щодо іменних частин мови, назву «лексико-граматичні розряди», наприклад, істоти / неістоти, власні / загальні назви, перехідні / неперехідні дієслова тощо. Це морфологічні розряди лексики, згруповані за спільністю лексико-граматичного значення і, що найголовніше, за виявом у цих розрядах граматичних категорій, тому в парадигмології вони розглядаються як парадигматичні схеми. Окремий тип граматичних категорій, що реалізують зв'язок граматики з лексикою, представляють такі категорії як валентність дієслова, в межах якої відбувається взаємодія дієслівної лексики і синтаксису. Твердження про морфологічний характер валентності, наведене вище, не має на нашу думку підстав, адже немає регулярних і обов'язкових морфологічних маркерів валентності, пов'язаність її з морфологією зумовлена лише наявністю опису таких слів у межах морфологічного класу дієслів, а також тим, що перехідність / неперехідність дієслів, що є парадигматичною схемою для категорії стану, є частковим проявом валентності. У морфологічних категоріях несловозмінного, зокрема класифікаційного характеру, також своєрідно проявляється взаємодія морфології з лексикою. Так, рід іменників є категорією лексико-морфологічною, що має дві форми вияву – класифікаційну, яка перебуває на граматичній шкалі порівняно ближче до лексики, реалізовану в назвах неістот (*книжка, підручник, вікно*), та словотвірну, яка перебуває на граматичній шкалі порівняно ближче до граматики, реалізовану в назвах істот (*студент – студентка, політик – політикиня, слон – слониха – слоненя*). Саме останнє дозволяє характеризувати рід іменника як категорію морфолого-словотвірну.

Характер зв'язку морфологічних категорій із синтаксисом також різний. Він має три основні різновиди. *Перший різновид* такої взаємодії представляють граматичні категорії, в яких морфологічні форми пов'язані з реалізацією синтаксичних форм. Так, граматичні категорії ступенів порівняння прикметників і прислівників та стану дієслів об'єднує те, що вони є проявами актантної деривації – явища, за якого за допомогою морфологічних словотвірних форм (деривації) реалізуються зміни у синтаксичних конструкціях, структура яких передає відношення референтів позамовної дійсності (актантів). Категорію ступенів порівняння прикметників і прислівників в описових працях характеризують звичайно як формотвірну – форми вищого (компаратива) і найвищого (суперлатива) ступенів порівняння, а також елатива називають формами, а не окремими словами (фактами словотворення), розрізняючи синонімічні паралельні синтетичні (*розумний* → *розумніший* – *найрозумніший* – *якнайрозумніший*, *щонайрозумніший*) та аналітичні (*більш розумний* – *найбільш розумний* – *якнайбільш*, *щонайбільш розумний*) форми. Ці форми, протиставляючи значення кількісної характеристики ознаки (кількість якості її носіїв в ситуації порівняння зростає в кожній наступній градемі), реалізують й обов'язкові синтаксичні зміни (щоправда вони можуть бути винесені за межі речення чи еліптизовані, але такий еліпсис завжди підлягає відновленню, реконструкції), які відбивають зміни актантні. Наприклад, конструкція із формою звичайного ступеня індеферентна до порівняння – тут є лише суб'єкт – носій ознаки (*Петро розумний*), а конструкція з формою вищого ступеня порівняння передбачає перетворення суб'єкта носія ознаки на суб'єкта порівняння із необхідним актантом – об'єктом порівняння (*Петро розумніший за (від) Дмитра*), найвищий же ступінь порівняння відбиває ситуацію, коли об'єктів порівняння багато (*Петро найрозумніший за (від) усіх у класі*).

Граматична *категорія стану*, схарактеризована в академічній граматиці як морфолого-синтактико-словотвірна, також реалізує зміни в синтаксичній реалізації актантів (суб'єкта діяча і об'єкта дії) за допомогою морфологічних

форм (формотворення і словотворення). Питання про те, які форми належать до фактів формотворення, а які до словотворення, не має однозначної відповіді і пов'язане з відповіддю на питання про будову, структуру цієї категорії, але констатуємо факт відмінності форм і значень, що відносять до категорії стану. Грамемами стану визнають або активність (актив, активний стан), пасивність (пасив, пасивний стан) і зворотність (зворотний стан, зворотно-середній стан) (в цьому випадку форми, що виражають ці значення є відносно рівноправними), або лише активність і пасивність, а зворотність розглядають як, фактично, лексико-граматичний розряд чи, точніше, підрозряд, морфологізований (маркований постфіксом, або часткою, *-ся*) в межах лексико-граматичного розряду неперехідних дієслів (в цьому випадку формотворенням називають форми активу і пасиву, а зворотність визнають фактом словотворення, визначаючи її як формально виражену неперехідність). В українському мовознавстві на підставі аналізу діалектної форми української мови висунуто гіпотезу про те, що центральним протиставленням в межах категорії стану може бути активний – зворотний стан [27].

Автор цієї гіпотези обґрунтовує свій погляд тим, що опис граматичних категорій кожної мови має спиратися факти граматичної системи саме аналізованої національної мови і не може запозичуватися з інших мов (як не запозичуються самі факти граматичних систем мов), а визнання центральним для української мови протиставлення активного і пасивного стану ґрунтується, вочевидь, на фактах інших мов та, певною мірою, на домінанті логічної структури цієї категорії, де найвиразніше активному стану, у морфолого-синтаксичній формі якого суб'єкт перебуває в синтаксичній позиції підмета, а об'єкт – додатка, протиставлений пасивний стан, у формі якого суб'єкт і об'єкт змінюють синтаксичні позиції на протилежні. Натомість в українській мові найрегулярніше проявляється саме зворотність, тобто вона в термінології автора має більшу граматичність, а саме такі форми ближче перебувають на осі координат граматичності до точки «формотворення». Показово, що лише зворотні дієслова як окреме граматичне явище знаходять

опис в більшості діалектологічних досліджень, в яких грамема пасиву не розглядається. Пасив же в українській національній мові функційно обмежений і виражається переважно формами пасивних дієприкметників. Форми з регулярним постфіксом *-ся*, які є регулярним засобом пасивізації в російській мові, українській мові не властиві (*водій зачиняє двері – двері зачинені водієм*, а не *двері зачиняються водієм*). Зважаючи на таку функційну обмеженість пасиву та те, що дієприкметник є окремим гібридним (дієслівно-прикметниковим) морфологічним класом, саме форми пасиву в українській мові є фактами словотворення.

Другий різновид взаємодії морфологічного і синтаксичного (а також лексичного) рівнів у межах морфологічних категорій стосується тих категорій, що мають аналітичні форми як прояв синтаксичного зв'язку між повнозначними і службовими компонентами.

Так, *число іменника* виражається, окрім словозмінних і словотвірних форм (*книжка – книжки; вода – води*), формами аналітичними – з числівниками, що протиставляють грамеми означеної однини (*одна книжка*) і означеної множини (*сім книжок*). З одного боку, такі форми є результатом взаємодії морфологічного рівня (адже число є морфологічною категорією) із синтаксичним рівнем (числівник з іменником становлять своєрідне граматичне словосполучення), а з іншого, з лексичним, оскільки числівник виражає число лексично.

Відмінок іменника поєднує словозмінні форми (*книжка, книжки, книжці, книжкою, книжко*) з аналітично-синтетичними (*до книжки, по книжці (роздати), із книжкою, на книжці*). Категорія *ступенів порівняння* прикметників та прислівників має у своїй парадигмі не лише формотвірні синтетичні форми (*цікавіший – найцікавіший*), а й аналітичні (*більш цікавий – найбільш цікавий*). *Час дієслова*, окрім словозмінних форм (*читаю – читатиму – читав; прочитаю – прочитав*), послуговується й формами аналітичними (*читаю – буду читати*).

Спосіб дієслова має три словозмінних форми наказового способу: другої особи однини (*роби, читай*); першої особи множини (*робімо, читаймо*); другої особи множини (*робіть читайте*). Але аналітичні форми в парадигмі способу домінують – ними виражаються значення наказового (а, можливо, – бажального) способу першої особи однини та множини (*хай я читаю, хай ми читаємо*); другої особи однини та множини (*хай ти читаєш, хай ви читаєте*) (ці форми є лакунарними); третьої особи однини та множини (*хай він читає, хай вони читають*); а також значення умовного способу (*читав би, читала б, читало б, читали б*).

Категорія особи дієслова також має аналітичні та аналітично синтетичні форми. Аналітично-синтетичними є форми теперішнього і майбутнього часу (*я читаю, я прочитаю, я читатиму; ми читаємо, ми прочитаємо, ми читатимемо; ти читаєш, ти прочитаєш, ти читатимеш; ви читаєте, ви прочитаєте, ви читатимете; він читає, він прочитає, він читатиме; вони читають, вони прочитають, вони читатимуть*), оскільки вони виражають категорію особи флективно та за допомогою особового займенника, що наближається в такій синтагматичній формі до службового слова. Суто аналітичними є форми минулого часу (*я читав, я читала; ми читали; ти читав, ти читала; ви читали; він читав, вона читала, воно читало; вони читали*), оскільки єдиним засобом вираження категорії особи в них є особовий займенник.

У визначенні статусу форм як аналітичних є проблемність. Вона полягає в тому, що чисті аналітичні форми з десемантизованим (позбавленим лексичного значення) службовим компонентом – лише частковий випадок прояву аналітизму. Такі форми зазвичай можуть бути абсолютними синонімами до форм синтетичних (*розумніший – більш розумний; найрозумніший – найбільш розумний*) або не мати синтетичних синонімів (*менш розумний, найменш розумний; хай читає, читав би; до книжки, із книжкою, на книжці*), але виконувати разом з основним словом спільну синтаксичну роль. Додатковою ознакою таких службових слів (аналітичних

компонентів) є їхня незмінюваність. Але далеко не всі аналітичні морфеми є абсолютно десемантизованими та незмінюваними. Так в аналітичних формах майбутнього часу (*буду писати, будеш писати, будуть писати* тощо) саме зв'язка *бути* виражає всі словозмінні граматичні значення дієслова, а незмінюваним є якраз компонент форми, що є носієм лексичного значення – інфінітив (*писати*). Мають власні словозмінні форми й числівники у складі аналітичних форм числа іменників. Щоправда словозміна числівників обмежується для більшості з них лише категорією відмінка, що разом із тенденцією до незмінюваності числівників у розмовній та діалектній формі української мови наближає числівники до службових слів (аналітичних компонентів форм) і за морфологічною ознакою. Не позбавлені числівники й власної лексичної семантики. Не є типовими аналітичними компонентами й особові займенники у складі форм типу *я пишу, ти писав, вона писала*, адже зберігають своє, хоч і специфічне (займенникове) лексичне значення. За морфологічною ознакою вони наближаються до незмінюваних форм (в таких аналітичних конструкціях використовується лише як застигли форми – форми називного відмінка особових займенників), але за синтаксичним критерієм такі компоненти аналітичних форм не відповідають вимозі службового компонента, як і самі форми – вимозі аналітичних форм, адже обидва компоненти мають свої власні синтаксичні функції, до того ж ці синтаксичні функції є основними функціями членів речення – підмета (займенник) і присудка (дієслово).

На нашу думку, до питання віднесення форм до розряду аналітичних, як і до інших питань граматики, слід застосовувати континуально-градуальний підхід, який полягає у визнанні того, що не всі мовні явища під час їх класифікації і віднесення до певного класу явищ повинні мати всі обов'язкові ознаки цього класу явищ – всіма ознаками може характеризуватися лише центральна ланка цього класу, інші ж явища можуть мати неповний набір ознак, перебувати на периферії класу, мати перехідний до інших явищ характер. Тому те, що числівник зберігає лексичну семантику і словозміну не

повинно бути перешкодою до віднесення іменниково-числівникових форм до аналітичних, адже вони становлять собою нероз'єднані синтаксичні сполуки, виступають одним членом речення. Синтаксичну єдність становлять й аналітичні та аналітично-синтетичні дієслівні особові форми, які виражають граматичне значення особи за допомогою особового займенника як аналітичного компонента, який, утім, зберігає своє лексичне значення та синтаксичну функцію.

1.4. Структура парадигм категорій, поширених на різні частини мови. Міжрівнева взаємодія категорій

Третій різновид взаємодії рівнів мовної структури у структурі парадигм категорій стосується лише широкого розуміння поняття «граматична категорія», без прив'язки її до певної однієї частини мови. В такому випадку всі іменникові граматичні категорії матимуть статус морфолого-синтаксичних, оскільки, проявляючись як переважно морфологічні і номінативні в іменниковій лексиці, вони є синтаксичними і переважно структурними (структурно зумовленими) в інших частинах мови. Так, морфологічна *категорія роду*, будучи номінативною в іменниках назвах істот (позначаючи в них стать дорослих референтів та недорослість) та структурною в назвах неістот, а щодо формальних засобів прояву – лексико-граматичною класифікаційною (*дід – баба; річка, ставок, озеро*) та словотвірною (*вчитель – вчителька*), в прикметниках та дієсловах є категорією морфолого-синтаксичною – тобто такою, яка через синтаксичні засоби узгодження (іменників із прикметниками) і координації (іменників із дієсловами) зазвичай дублює своїми формами рід іменників (*старий дід сидів – стара баба сиділа*), але ті іменники, які не мають морфологічних форм роду, а саме – незмінювані, виражають рід саме за допомогою синтаксичних форм, утворених в особливий спосіб узгодження і координації – семантичними узгодженням і координацією, протиставляючи як семантично навантажені форми роду іменників (*симпатичний конференсьє підійшов – симпатична конференсьє*

підійшла), так і пусті (*нове авто під'їхало – смачна саямі лежала – теплий сироро подув*). На думку А. О. Колесникова, рід іменника у своєму синтаксичному (чи синтагматичному) прояві відносно послідовно протиставляє форми чоловічого і середнього роду назв істот, але є й винятки, наприклад іменники *поні, какаду, нанду* та ін. досі закріплені лише за чоловічим родом, але дослідник визначає тенденцію переходу незмінюваних назв істот до спільного (чоловічо-жіночого роду), а також вказує на те, що низка незмінюваних іменників використовує словотвірні морфологічні форми для протиставлення середнього роду зі значенням недорослості (*цей кенгуру стрибнув – ця кенгуру стрибнула – кенгуря, кенгуреня, кенгурятко*), пропонуючи унормувати й інші словотвірні відповідники середнього роду типу *поненя, окапеня, какадуня* тощо [26].

Граматична *категорія числа*, взаємодіючи з родом (рід в іменниках послідовно протиставляється словозмінними показниками лише у формах однини, за диференціації словотвірними засобами, пор. *студенти – студентки, слони – слоники – слоненята*, а в прикметниках і дієсловах взагалі не диференціюється формами множини), протиставляє грамему однини на позначення одного предмета грамемі множини на позначення більше ніж одного предмета, будучи номінативною і переважно словозмінною лише в лексико-граматичному розряді обчислюваних іменників (не є словозмінною вона для множинних і незмінюваних обчислюваних іменників). У необчислюваних іменниках число є категорією класифікаційною і структурною (як рід неістот). Число в іменниках виражається й аналітичними формами з числівниками, протиставляючи значення означеної однини (*одна книжка*) і означеної множини (*п'ять, десять, двадцять книжок*), що засвідчує синтаксичний характер цієї категорії й у вузькому розумінні – як категорії іменникової. У прикметниках і дієсловах число проявляється як категорія морфолого-синтаксична і структурна (структурно зумовлена), що також, як і рід, реалізується на синтаксичному рівні у вигляді узгодження з іменниками словозмінних форм числа прикметників (*новий автомобіль – нові автомобілі*)

та координації з іменниками словозмінних форм числа дієслів (*автомобіль під'їхав – автомобілі під'їхали*). Такий дублювальний формальний синтаксичний зв'язок також трансформується в семантичний, маючи компенсаційний характер для незмінюваних обчислюваних іменників (*нове авто під'їхало – нові авто під'їхали*) та формальний і надлишковий для необчислюваних незмінюваних (*смачне пюре охолонуло – відбувається семантичне узгодження та координація з формами однини, які не виражають значення однини іменника*). Формальний надлишковий (не виражає значення числа) та дублювальний щодо морфологічних форм іменників характер мають узгодження і координація за числом для необчислюваних іменників множинних (*свіжі дріжджі працюють*) та одинних (*свіже молоко кипить*). Обчислювані іменники з множинною морфологічною формою реалізують формальне узгодження і координацію з множиною (*нові ножіці лежать*), не виражаючи значення числа обчислюваних іменників; компенсаційний характер для таких іменників мають лише аналітичні форми числа з числівниками (*одні ножіці – двоє ножіць, дві пари ножіць*), також, як і форми з узгодженням і координацією, віднесені дослідниками до засобів синтагматичної парадигматики [25; 26]. Невелика група незмінюваних обчислюваних іменників реалізують множинну синтагматичну парадигматику, що для власних назв всупереч формі, подібно до морфологічних форм типу *Суми, Чернівці*, виражає значення однини (*США висловили підтримку, ОАЕ погодились*), або ж виражають домінантне (*медіа*), зумовлене морфологічною формою мови-джерела запозичення (*барбудос, мачетейрос, ультрас*) чи числом головного компонента аббревіатури (*ЗМІ*) значення множини, виражаючи значення однини специфічними формами синтагматичної парадигматики (*один з ..., одна з ..., одне з ...*).

Відмінок також є категорією морфолого-синтаксичною і така її міжрівневість різнотипна. По-перше, вона, виражаючись морфологічними словозмінними відмінковими формами, виражає й зв'язок (синтаксичний) цих форм іменника з іншими словами в реченні. По-друге, вона має аналітичні

компоненти форм – прийменники виражають відмінкові значення синтаксично зв'язаних з ними іменників разом із флексіями цих іменників. І по-третє, відмінок через синтаксичний зв'язок узгодження поширюється на синтаксично залежні від іменників прикметники (і дієприкметники). Маючи дублювальний і надлишковий характер для відмінюваних іменників (*новий автомобіль, нового автомобіля, новому автомобілю* тощо), при сполученні прикметникових форм з іменниками невідмінюваними вони перебирають на себе функцію засобу розрізнення відмінкових значень, тобто функцію відмінкової форми, компенсуючи морфологічну недостатність незмінюваних іменників (*нове авто, нового авто, новому авто* тощо).

Граматична *категорія особи* має лексичне вираження в особових займенникових іменниках, де перша особа вказує на мовця (в однині – *я*) та сукупність осіб, до складу яких входить мовець (у множині – *ми*), друга особа вказує на співрозмовника (в однині – *ти*) та сукупність осіб, до складу яких входить співрозмовник (у множині – *ви*), третя особа вказує на особу (чи предмет, предмет повідомлення), що не бере участі в комунікації (в однині – *він, вона, воно*), та на сукупність осіб (предметів), що не беруть участі в комунікації (*вони*). Фактично, ця категорія поширюється й на автосемантичні іменники завдяки синтаксичному співвідношенню (у сполуках із дієслівними формами, що не залучені в особове протиставлення) автосемантичних і синсемантичних (займенникових) слів, хоч і не виражена в них морфологічно, прихована для грамам першої та другої особи (пор.: *я (дівчина, Діана) прийшла, ми (дівчата, студенти) прийшли, ти (подруга, Оксана) прийшла, ви (друзі, студенти) прийшли*,). Грамеми ж третьої особи (предметно-особової) виражаються автосемантичними іменниками експліцитно (напр., *вона (подруга, Оксана) прийшла, вони (друзі, студенти) прийшли* тощо). В дієсловах категорія особи є морфолого-синтаксичною, оскільки, виражаючись морфологічними формами, зокрема словозмінними, проявляє синтаксичну залежність від особи іменників, тому її, разом із числом і родом, відносять до невластивих дієслівних, зумовлених категоріями опорного іменника в позиції

підмета [3, с. 263–264]. Проте, на нашу думку, не варто ставити в один ряд категорії числа і роду дієслів, що є дійсно залежними від іменникових, і категорію особи дієслів, значення якої розподіляється між іменником і дієсловом. Справа в тім, що значення особи набуває сенсу лише в контексті дієслівності, саме дієслово своїми категоріями занурює граматику в просторово-часовий континуум (категорії часу та виду) реальної дійсності та комунікацію (категорії особи, стану, способу), адже воно є тією частиною мови, без якої неможливе повноцінне спілкування (комунікацію номінативними реченнями не можна вважати повноцінною). Грамеми особи важливі саме в контексті комунікативного акту, узалеженого від наявності в ньому дієслів, в особових формах яких визначені щодо іменникової особи значення проявляються своєрідно. Її семантичний зміст становлять особа або предмет, що виконують дію чи то перебувають у певному стані, і виразниками відповідних дій і станів є дієслівні форми. Комунікативні ролі, марковані морфологічними формами особи дієслова, а це завжди ролі осіб, що розмовляють, в цілому збігаються із названими щодо іменників. Це мовець (1), співрозмовник (2) і особа, що не бере участі в розмові (3). Іменникова реалізація цих ролей маркує як III особу також назви предметів і назви тварин та їх займенникові відповідники, через що вони називаються також предметно-особовими. Крім того, оповіді, що відбивають об'єктивну реальність, дозволяють у грамемі II особи (співрозмовника) реалізуватися й назвам тварин, пор.: *Ну що, Мурчику, ти вже поїв?; Ну що, мої пухнастики, ви вже поїли?* В дієсловах, що здійснюють не лише називання, як іменники, а й повідомлення, ці ролі (мовця (особи), співрозмовника чи слухача (особи чи тварини), і особи, тварини чи предмета, які не беруть участі в комунікативному акті) реалізуються як ролі виконавця дії, носія процесу чи стану, яким може бути 1) суб'єкт повідомлення (мовець); 2) адресат повідомлення (співрозмовник, слухач); 3) об'єкт повідомлення (не мовець і не слухач). Будучи зумовленими іменником, що виконує в реченні роль підмета і називає (вказує на) відповідну роль референта в комунікативному акті,

дієслівна реалізація категорії особи збагачує семантичне наповнення її відношенням цих ролей до повідомлення (суб'єкта, адресата і об'єкта повідомлення), тим, що ці ролі є ролями виконавця дії, носія процесу чи стану, та знаходить додаткову диференціацію в морфологічних формах.

У підпарадигмі особових форм однини теперішнього (теперішнього-майбутнього) та майбутнього часу займенниковий іменник *я* обирає синтаксичний зв'язок із формою дієслова, що називає процесуальну ознаку суб'єкта повідомлення, займенниковий іменник *ти* – з формою дієслова, що називає процесуальну ознаку адресата повідомлення, а займенникові іменники *він, вона, воно*, та усі незайменникові – з формою дієслова, яка називає процесуальну ознаку об'єкта повідомлення (*я роблю (зроблю, робитиму), ти робиш (зробиш, робитимеш), він / хлопець, вона / дівчина, воно / дитя ... робить (зробить, робитиме)*). У словозмінній підпарадигмі наказового способу однини суб'єктом дії може бути адресат повідомлення – II особа (*ти роби, ти сідай (сядь), ти працюй*), а у формотвірній також його об'єкт – III особа (*хай (нехай) він (вона, воно) робить, хай (нехай) він (вона, воно) сідає (сяде), хай (нехай) він (вона, воно) працює*), менш типово (в межах форм, що виражають припущення) – суб'єкт – I особа (*хай я втрачу сьогодні, але виграю завтра*).

У підпарадигмі особових дієслівних форм множини не мають додаткових семантичних нашарувань лише форми третьої особи множини, які називають процесуальні ознаки кількох об'єктів повідомлення (*вони пишуть (напишуть, писатимуть), вони роблять (зроблять, робитимуть)*). Граматичні форми першої особи множини називають процесуальні ознаки не лише мовця разом з іншим / іншими мовцями (*ми (я і ти, що говорять) пишемо*), а й мовця та адресата / адресатів повідомлення (*ми (я і ти / ви) пишемо*), мовця та об'єкта повідомлення (*ми (я і він, вона, воно, вони) пишемо*), і всіх разом, за обов'язкової присутності мовця (*ми (я і ти, і він тощо) пишемо*). Граматичні форми другої особи множини називають процесуальні ознаки не лише кількох адресатів повідомлення (*ви (ти та інші співрозмовники) пишете*), а й, разом з

адресатом, одного чи кількох об'єктів повідомлення (*ви (ти та він, вона, воно, вони) пишите*).

У словозмінній підпарадигмі наказового способу множини суб'єктом дії може бути адресати повідомлення та об'єкти повідомлення разом з адресатом, що виражають форми II особи (*ви (тобто ти та він, вона, воно, вони) робіть, ви сідайте (сядьте), ви працюйте*). Наказ адресатам повідомлення реалізують і форми I особи (*робімо, сідаймо, працюймо*), тобто форма *робімо* означає не наказ мовцеві разом з іншими мовцями щось робити (*хай ми це робимо*), а наказ щось робити саме співрозмовникам, адресатам повідомлення (*робімо ≈ робіть – робіть ви і я разом з вами*). Співвіднесення цієї граматичної форми з I особою реалізує зменшення директивності наказовості, перетворюючи грамему імператива, що виражає власне наказ, на закличну форму. Формотвірна парадигма наказового способу множини стосується вираження процесуальної ознаки об'єкта повідомлення – III особи (*хай (нехай) вони роблять, хай (нехай) вони сідають (сядуть), хай (нехай) вони працюють*), форми I особи (*хай ми робимо*) і II особи (*хай ви робите*) функційно обмежені, виражають припущення (*хай ви робите це так, але робите неправильно*), їх частини використовуються як компоненти форм бажального та спонукального способів (*хай би ви це робили*).

Значення особи дієслів виражають морфологічні та синтаксичні (аналітичні форми) [3, с. 264]. Морфологічні форми, реалізовані у словозмінних підпарадигмах теперішнього (теперішнього-майбутнього) і майбутнього часу, а також у підпарадигмі наказового способу (*пиш-у, пиш-еш, пиш-е, пиш-емо (пиш-ем), пиш-ете, пиш-уть* – форми підпарадигми теперішнього часу; *писати-му, писати-меш, писати-ме, писати-memo (писати-мем), писати-мете, писати-муть* – форми підпарадигми майбутнього часу; *пиш-и, пиш-імо (пиш-ім), пиш-іть* – форми підпарадигми наказового способу), можуть функціонувати самостійно в межах мінімального контексту (*Пишу листа, чекатиму на відповідь*), а можуть супроводжуватися в аналітико-синтетичних формах додатковими виразниками особових значень,

якими, окрім особових закінчень дієслівного присудка, є займенникові іменники, а в III особі – й незайменникові іменники (*я пиш-у, ти пиш-еш, він (вона, воно) пиш-е, ми пиш-емо (пиш-ем), ви пиш-ете, вони пиш-уть; я писати-му, ти писати-меш, він (вона, воно) писати-ме, ми писати-memo (писати-мем), ви писати-мете, вони писати-муть; ти пиш-и, ми пиш-імо (пиш-ім), ви пиш-іть*)

У парадигмах минулого часу та умовного способу дієслів значення особи однини і множини виражені лише синтаксичними (аналітичними) формами. В них відповідне значення особи виражає лише особовий займенниковий іменник (*я писав, ти писав, він писав, вона писала, воно писало, ми писали, ви писали, вони писали; я писав би, ти писав би, він писав би, вона писала б, воно писало б, ми писали б, ви писали б, вони писали б*).

Висновки до розділу 1

Отже, морфологічна парадигма сьогодні стала об'єктом окремої граматичної науки – парадигмології, яка ставить за мету опис морфологічних класів слів (частин мови, лексико-граматичних розрядів, словозмінних парадигматичних класів) з опорою на те, як структуровані їхні парадигми. Але це не формальний підхід до класифікації морфологічних класів, відомий науці як такий, що ставить на перше за важливістю місце для класифікації частин мови морфологічний критерій.

РОЗДІЛ 2. МІЖКАТЕГОРІЙНА ТА ВНУТРІШНЬОКАТЕГОРІЙНА ВЗАЄМОДІЯ

2.1. Міжрівневість структури парадигм як ознака взаємодії категорій

В українській мові граматичні категорії, які, як ми вже продемонстрували є переважно міжрівневими як у вузькому розумінні поняття категорія (як категорія певної частини мови), так і в широкому (як категорія мовна), демонструють міжрівневу взаємодію і в аспекті міжкатегорійної взаємодії. Семантичні поля деяких категорій взаємонакладаються, що впливає на структуру парадигм цих категорій, спричиняє додаткову міжкатегорійну взаємодію.

Мовне відбиття фізичного часу реалізує насамперед категорія часу дієслова як центральна дієслівна категорія, через що деякі мовознавці (наприклад, Є. Тимченко) називали дієслово часівником, пор. [63]. Але фізичний час відбито в українській мові категорією часу в системі координат особи мовця, який повідомляє про певну подію (використовуючи дієслівну форму часу) як таку, що на часовій осі знаходиться перед моментом мовлення (минулий час), збігається з моментом мовлення (теперішній час), слідує за моментом мовлення (майбутній час). Ці дві точки координат (мовець і момент мовлення) недостатні для мовного відбиття такого складного фізичного явища як час, але інші аспекти перебігу дії у фізичному часі відбивають інші граматичні категорії, зокрема й лексико-граматичного характеру. Такими є категорія виду, а також лексико-граматичні категорії (ЛГР) граничності та способів дієслівної дії (СДД).

Категорія виду, щодо семантичного наповнення якої лінгвісти досі не дійшли спільної думки, оскільки вона сильно варіюється залежно від лексичного значення дієслівної основи, пов'язана з відбиттям таких параметрів фізичної категорії часу, як: 1) вираження розподілу дії у часі; 2) відбиття способу тривання, перебігу дії; 3) відображення відношення дії до її результату, межі; 4) вираження міри кількості дії; 5) відбиття протиставлення

цілісності / нецілісності дії, її неподільності чи подільності на фази. Вираження відношення дії до її тривання у часі знаходить прояв у різних якісних характеристиках дії (миттєвість, тривалість, початок дії, перехід з одного стану в інший, спрямованість / неспрямованість). Представлення семантики категорії виду за допомогою просторово-графічної аналогії (доконаний вид – точкова дія; недоконаний вид – лінійна дія) не заперечує думки про те, що вид є мовним засобом відбиття фізичного часу, адже така аналогія дозволяє унаочнити, зробити більш доступними для нашого чуттєвого (зорового) сприйняття у просторових параметрах недоступного для чуттєвого сприйняття людини часу.

Будучи складною з погляду семантичного наповнення категорія виду утворює дві протиставлені одна одній грамеми щодо виділення яких, як не дивно, особливих суперечок у лінгвістиці немає – це недоконаний і доконаний вид.

Те, що і категорія виду, і категорія часу, є мовними категоріями, що відбивають час фізичний зумовлює взаємозв'язок категорій виду і часу, що відбивається на структурі парадигм цих категорій. Насамперед це стосується відмінностей різних форм виду щодо повноти парадигми категорії часу (дієслова недоконаного виду мають форми усіх трьох часів, а дієслова доконаного виду мають форми лише минулого і майбутнього часу). Тому вид, будучи залежним щодо своєї парадигматики від лексико-граматичної належності дієслів до ЛГР граничних / неграничних дієслів як відповідних парадигматичних схем, сам, фактично, є парадигматичною схемою (тобто ЛГР) граматичної категорії часу.

Зважаючи на об'єктивну широту семантичного спектру парадигматики виду, натомість її не менш об'єктивний зв'язок із часом, звертаємо увагу на те, що її грамеми доволі чітко протиставлені за критерієм позначення фаз дії, які взаємодіють із часовою семантикою. Недоконаний вид (*читаю; співаю*) позначає дію, яку можна уявити у початковій, серединній та кінцевій фазах розгортання (це пов'язано з повнотою парадигми часу), а доконаний вид

можна уявити лише або в початковій (*заспіваю, заспівав*), що реалізується рідше, або в кінцевій (*прочитав, зачитав, перечитав*) фазах, але не в серединній, яка пов'язана із семантикою теперішнього часу.

Належність дієслів до ЛГР неграничних зумовлює неповноту формотвірної парадигми виду. Неграничні дієслова є неспіввідносними за видом (одновидовими) дієсловами недоконаного виду. Вони позначають процеси з відсутньою орієнтацією на досягнення межі, певної мети, результативного завершення дії. Це значення може бути різною мірою морфологізоване, тобто може або не мати формальних маркерів у дієслівній формі (*мати, бути, висіти*) або мати такі маркери, зумовлені похідністю цих дієслів (*височіти, диміти, чоботарювати*), належністю їх до певних СДД. Неграничні дієслова мають і різний ступінь обмеженості словотвірної парадигматики виду. Одні дієслова, наприклад, *височіти, мати, симпатизувати*, не мають навіть потенціалу префіксальної та суфіксальної перфективації, а інші дієслова, наприклад, *хотіти, любити* тощо, мають потенціал префіксальної словотвірної перфективації (*схотіти (перехотіти), полюбити (незлюбити)*), а такі дієслова, як *гримати, блимати* – потенціал і префіксальної (*погримати, поблимати*), і суфіксальної (*гримнути, блимнути*) словотвірної перфективації.

Категорія СДД є словотвірною категорією, що виражає видові значення одновидових дієслів із певною граматичною обов'язковістю для протиставлених у цій категорії значень афіксами та конфіксами разом з іншими значеннями, що теж визначають характер перебігу дії в часі, фази процесуальної ознаки (фазовість), а також її інтенсивність, кратність, результативність, кількісні характеристики суб'єктів та об'єктів процесуальної ознаки, суб'єктивно-оцінні значення. Деякі класифікації СДД враховують також такі їх ознаки, як орієнтація на іншу ознаку та взаємодія з іншою категорією дієслова. СДД формують також лексико-граматичні розряди дієслів в яких вид є словотвірною категорією, які є одновидовими

дієсловами лише недоконаного виду (із морфологізованою неграничністю) або лише доконаного виду.

До СДД, в яких неграничність дієслів морфологічно маркована, яким властива неповнота формотвірної парадигми виду дієслів, натомість вони мають форми і значення лише недоконаного виду, належать такі: 1) ускладнено-інтенсивний (*витанцювувати, висвистувати*); 2) процесно-тривалий (*розгулювати, походжати, попивати*); 3) процесно-пом'якшувальний (*насвистувати, наспівувати, накрапати*); 4) процесно-супровідний (деякі дієслова: *підсміюватися, підморгувати, приспівувати, пританцювувати*); 5) переривчасто-пом'якшувальний (*покрикувати, постукувати*); 6) багатократно-дистрибутивний (*перегукуватися, перестрілюватися*). Крім того, до них можна віднести й постфіксально марковані: 7) безособові дієслова (*хотітися, сидітися*); 8) дієслова з неповною особовою парадигмою (*виднітися, колоситися*); а також 9) активно-безоб'єктні (*кішка дряпається*); 10) якісно-характеризаційні (*віск плавиться*); 11) загально-зворотні (*хвилюватися, метушитися*) зворотні форми.

Деякі ознаки СДД лише недоконаного виду мають і дієслова руху (*брести – бродити, вести – водити, везти – возити, їхати – їздити, бігти – бігати, гнати – ганяти, йти – ходити, летіти – літати, пливти – плавати* тощо). Вони, як бачимо, утворюють пари (парадигми), де обидва дієслова, будучи одновидовими, виражають різну просторову локалізацію руху. Відповідно до цього дієслова типу *везти, їхати* називають дієсловами односпрямованого руху (моторно-некратними) і їхня видова парадигматика зумовлена накладанням часової та просторової семантики, через що така парадигматика є словотвірною, а дієслова типу *возити, їздити* називають дієсловами неодноспрямованого (різноспрямованого) руху чи моторно-кратними і їх характеризує неповнота парадигми виду із формами і значеннями лише недоконаного виду (вони утворюють деякі словотвірні кореляти виду в межах СДД (*повозити, відїздити*)).

СДД, що становлять собою одновидові дієслова доконаного виду такі: 1) початковий (починальний) (деякі дієслова типу *закричати, побігти*); 2) початково-результативний (*побачити, зрозуміти*); 3) нетривало-обмежувальний (делімітативний) (деякі дієслова типу *поговорити, подихати, здрімнути*); 4) тривало-обмежувальний (пердуративний) (деякі дієслова типу *проблукати, пропрацювати, переночувати*); 5) фінітивний (відзеленіти, відбігати, відпрацювати, перебоятися); 6) однократний (одноразовий) (більшість дієслів типу *прозвучати, запропонувати, збігати, помолитися, привітати*); 7) миттєвої дії (*стрибнути, штовхнути*); 8) кумулятивний (*напрасувати, настріляти, наліпити*); 9) дистрибутивний (деякі однопрефіксні дієслова (*перестріляти, перебити, познімати, полягати*) і всі двопрефіксні (*повиносити, повиходити, повирубати*)) 10) кумулятивно-дистрибутивний (*понапикати, поналіпляти, понашивати*); 11) фінально-негативний (пейоративний) (*добігатися, догратися*); 12) досягальний (сатуративний) (*наговоритися, нагулятися, награтися*); 13) багаторазово-результативний (*вібігати, віходити, віїздити*); 14) починально-інтенсивний (*розкричатися, розхвилюватися, розхворітися*); 15) обмежувально-інтенсивний (*попоходити, попоїсти, попопити*); 16) однократно-інтенсивний (*рубонутти, сипонутти, скрикнути, здригнутися*).

Як бачимо, у вираженні категорії часу взаємодіють мовна категорія часу (словозмінно-формотвірна), категорія виду (формотвірно-словотвірна), категорія СДД (словотвірна), категорія граничності / неграничності (лексико-граматична) та навіть категорія особи (словозмінно-формотвірна), стану (словотвірно-формотвірно-синтаксична) та перехідності / неперехідності (лексико-граматична). В межах останніх категорій формуються окремі СДД одновидових дієслів недоконаного виду з постфіксом *-ся* з безособовим та деякими зворотними значеннями. Зворотність же, будучи грамемою стану, створює водночас ЛГР щодо стану – маркований постфіксом *-ся* розряд із формально вираженою неперехідністю. Взаємозв'язок категорії часу і категорії особи має й імпліцитну форму, але розуміння її важливе для

збагнення парадигматики часу, адже саме мовець (перша особа) представляє дію як минулу, теперішню чи майбутню.

Категорія виду, демонструючи формотвірну-словотвірну міжкатегорійність, проявляє проникнення і в лексичну (лексико-граматичну) сферу, адже фактично у межах її грамам формуються два ЛГР – недоконаного виду, парадигма часу яких має тричленну структуру (минулий, теперішній, майбутній), і доконаного виду, парадигма часу яких має двочленну структуру. В результаті взаємодії виду і часу витворюється також особливий тип парадигми часу (теперішньо-майбутнього), який за допомогою форм доконаного виду із закінченнями, що виражають в дієсловах недоконаного виду значення теперішнього часу, виражає значення майбутнього часу. Форми такої парадигми виду із сутовидовими префіксами як кореляти до форм недоконаного виду творять інтегральну часо-видову парадигму в процесі перфективації (*робити – зробити, писати – написати*). Так само до форм із несутовидовими префіксами суфіксальні кореляти творять інтегральну часо-видову парадигму в процесі імперфективації (*переписати – переписувати, переробити – переробляти*). У наведених формах інфінітива час, звісно, не виражений морфологічно, але він закладений у парадигматичній схемі протиставлених видових форм – у нездатності форм доконаного виду мати теперішній час. Форма недоконаного виду, що має теперішній час у формах парадигми останнього й інтегрує недоконаний вид і час (теперішній), а форма доконаного виду, що є формою того ж дієслова, що й форма недоконаного виду, у формах парадигми минулого часу інтегрує доконаний вид і минулий час (*роблю – теперішній час недоконаний вид – дія триває / зробив – процес завершився – він у минулому*).

Категорія фізичного часу, відбита у зазначених категоріях, тісно пов'язана з категорією фізичного простору, утворюючи просторово-часовий континуум фізичного світу (позамовної дійсності), і мовні категорії, що відбивають фізичний час і простір, теж взаємопов'язані. Взаємодія цих категорій виражається в парадигмі дієслів руху, де протиставлені дієслова

односпрямованого руху (моторно-некратні) і різноспрямованого руху (моторно-кратні) (*бігти – бігати, знати – ганяти, летіти – літати*), в якій часові, видові і просторові значення накладаються.

Своєрідну взаємодію демонструє категорія часу і з категорією способу дієслова. Остання, протиставляючи значення реальної дії грамею реальному (дійсного) способу (індикатива) значенню ірреальної дії, на другому рівні членування у межах реалізації ірреального способу становить собою опозицію ще щонайменше двох грамам – наказового способу (імператива) та умовного способу. Також виділяють грамеми спонукального і бажального (оптатив) способів, які з погляду системи форм є гібридними, оскільки вони, не маючи синтетичних форм, використовують форми з аналітичними компонентами, що маркують центральні грамеми ірреального способу – наказовий (*хай, нехай*) і умовний (*би, б*), а з погляду системи значень, спонукальність і бажальність можна розглядати як прояви (чи підграмеми) наказового способу із послабленою імеративністю.

На думку А. О. Колесникова і М. С. Делюсто, зв'язок категорії способу з категорією часу дієслова має формальний і семантичний характер, а взаємодія цих категорій має 4 аспекти [28]. Перший аспект полягає у тому, що недійсні способи, на відміну від дійсного, перебувають поза часом. Але це справедливо лише для значеннєвої сфери категорії часу дієслова і словозмінних форм наказового способу, які не забезпечують усіх грамам парадигми, а лише три із шести. «Форми умовного способу використовують морфологічні форми минулого часу» (*написав би, писав би, зробила б*), а аналітичні форми наказового способу – форми теперішнього часу дієслів недоконаного виду (*хай пишуть, хай робить*) та майбутнього (теперішнього-майбутнього) часу дієслів доконаного виду (*хай напише, хай зробить*)» [28, с. 131]. Часові форми використовують і форми спонукального способу (*написав би ти заяву; хай би діти допомагали дорослим* – форма минулого часу; *хай діти допомагають дорослим* – форма теперішнього часу), а також бажального способу (*хай би ми писали заяву* – форма минулого часу) [28, с. 131].

Другий аспект взаємодії категорій способу і часу проявляється у тому, що до граєм ірреального способу відносять граему майбутнього часу, адже дія у майбутньому (*напишу, писатиму, буду писати*) є, по суті, ірреальною, оскільки її не було, немає, і навіть впевненості, що ця дія відбудеться може не мати й сам мовець (*Гадаєш, я напишу цей диктант?*). Як граему способу кваліфікує майбутній час Є. Курилович [70]. І. Р. Вихованець, враховуючи його думку, уважає, що в цій граемі накладаються семантичні поля часу і способу [4, с. 95].

Третій аспект взаємодії категорій способу і часу полягає у використанні форм часу для вираження значень способу. Так, формами наказового способу стають форми минулого часу доконаного виду дієслів односпрямованого руху з префіксом по- (пі-) (*пішли, поїхали, побігли, погнали* тощо), дієслівні форми на зразок почали, підняли, штовхнули тощо (*Підняли! – скомандував майстер*), а також форми теперішнього та майбутнього (доконаного виду) часу першої особи множини (*Вирушаємо в дорогу; Шановні учні, зробимо це разом*). Формами наказового способу II особи однини та множини можуть ставати форми майбутнього часу (*Годі мудрувати! Підеш пішки*) [3, с. 260–261].

І четвертий аспект взаємодії цих категорій демонструє одна специфічна українська форма, в якій поєднані форми давноминулого часу із формою умовного способу. Це форма умовного минулого (чи умовного давноминулого) способу, що утворена поєднанням дієслова бути в одній із родових форм однини або в множині (*був, була, було, були*) із формою умовного способу, напр.: *Якби знала, що покине – Була б не любила; Якби знала, що загине – Була б не пустила* (Т. Шевченко).

Граматична категорія стану, схарактеризована граматистами [3] як міжрівнева – морфолого-синтактико-словотвірна, що виражає суб'єктно-об'єктну деталізацію дії, є полем взаємодії таких категорій, як перехідність / неперехідність та особа. Базовою діатезою (схемою співвідношення суб'єкта і об'єкта), яка піддається трансформації у граємах стану, є таке розташування

актантів (суб'єкт – предикат – об'єкт) – *корова їсть траву*. Перехідність / неперехідність є лексико-граматичною категорією, що протиставляє два ЛГР – перехідних дієслів, дія яких переходить на прямий об'єкт, позначений знахідним відмінком без прийменника (*корова їсть траву*), і неперехідних, дія яких не переходить на такий прямий об'єкт (*корова іде, корова пасеться*). Відсутність прямого об'єкта в неперехідних дієслів зумовлює неможливість їхньої об'єктної деталізації, а відтак, відсутність в них значень і форм пасивного стану – грамеми стану, що реалізує зміну синтаксичних позицій актантів, коли суб'єкт стає у позицію додатка, а об'єкт – у позицію підмета.

Зворотність, будучи граменою стану, оскільки реалізує трансформації у відношеннях між суб'єктом, предикатом і об'єктом, виражаючись морфологічно за допомогою постфікса *-ся*, є водночас лексико-граматичним розрядом для категорії стану, оскільки отримує визначення як формально виражена неперехідність. Всі дієслова з постфіксом *-ся* – неперехідні, виняток становить лише дієслово *дивитися*.

Крім зворотності постфікс *-ся* маркує також безособовість (*спитьсся, гуляється, не сидиться*). Такі дієслова є не лише неперехідними (безоб'єктними), а й безсуб'єктними, тобто безособовими. Безсуб'єктність (безособовість) зумовлює також неповноту парадигматики стану, оскільки відсутність суб'єкта, як і відсутність об'єкта, унеможлиблює трансформації з цими актантами у межах стану як суб'єктно-об'єктної деталізації процесуальної ознаки. Проте безособовість в українській мові не обов'язково маркована постфіксом *-ся*. Вона може бути немаркованою (*світає, вечоріє, задощило, морозить*), або маркованою іншими засобами (*виконано, вжито*). Проте відсутність суб'єкта в усіх безособових дієслів незалежно від маркованості безособовості стає підставою для інтерпретації їх як окремого ЛГР безособових дієслів. Наявність же маркованих форм дає підстави українським граматистам [28] говорити про відповідні різновиди безособовості як, з одного боку, окремі грамеми стану (безособовий чи нульовий стан), а з іншого, як підрозряди в межах ЛГР безособових дієслів.

Така структура категорії стану демонструє активну взаємодію в ньому лексико-граматичного рівня та морфологічного (словотвірного, формотвірного) і синтаксичного, адже морфологічно марковані форми стану, стаючи засобами трансформації вихідної синтаксичної структури (базової діатези) і отримуючи через це інтерпретацію як грамеми стану (факти морфології), стають водночас лексико-граматичними розрядами як парадигматичними схемами стану (фактами лексико-граматичними) – лексемами, що унеможлиблюють подальші станові трансформації.

Міжрівнева взаємодія проявляється тут й у взаємодії стану та особи, яка, будучи граматичною категорією словозмінно-формотвірною чи словозмінно-синтаксичною (як вже відзначали, у ній наявні, окрім словозмінних форм, своєрідні аналітичні форми з особовими займенниками), проявляє здатність формувати за допомогою словотвірних засобів (власних – форми на *-но*, *-то*; та спільних з категорією стану – безособові форми на *-ся*) граматично релевантні групи лексики (відповідні лексико-граматичні розряди щодо категорій стану і особи). Тут також констатуємо взаємодію морфологічного та синтаксичного рівнів із лексичним.

2.2. Диспропорції в структурі парадигм та компенсаційні відношення у міжрівневих категоріях

Міжрівневі у широкому (загальномовному) розумінні граматичні категорії, тобто категорії, які поширюються на кілька частин мови мають континуально-градуальну концентричну структуру. Вони, зазвичай, будучи в одній частині мови, у певних її лексико-граматичних розрядах центральними, номінативними, власними, на інші частини мови поширюються через синтаксичні зв'язки як категорії невластні, структурні, синтаксично залежні від свого центрального прояву.

Так, категорія числа, будучи центральною в обчислюваних іменників, де проявляється типово як номінативна (позначає кількість референтів іменників) та словозмінна з аналітичним компонентом (числівником), поширюється на

необчислювані іменники як категорія несловозмінна та структурна, а на інші частини мови вона поширюється як категорія синтаксично залежна. Число прикметників (усіх прикметникових форм, зокрема дієприкметників і порядкових слів) та дієслів проявляє себе як категорія словозмінна і синтаксично зумовлена опорним іменником. Воно реалізується завдяки синтаксичним зв'язкам узгодження (для прикметників) та координації (для дієслів).

Категорія роду є центральною в іменниках назвах істот (осіб та тварин), будучи в них номінативною (позначаючи формами чоловічого та жіночого роду стать та, формами середнього роду, недорослість референтів іменників) і такою, що має парадигматичну (словотвірну) будову. На назви неістот рід поширюється як категорія структурна та суто класифікаційна. На прикметники та дієслова ця категорія, як і категорія числа, поширюється завдяки синтаксичним зв'язкам узгодження та координації з опорним іменником.

Категорія відмінка проявляється як центральна в усіх іменниках. В них вона є номінативною (виражаючи якісно-функційний прояв референта іменника) та словозмінною з аналітичним компонентом (прийменником). На прикметники вона поширюється як категорія структурна, синтаксично зумовлена та проявляється у залежних від опорного іменника словозмінних формах. Відмінок поширюється й на числівники, але, на відміну від прикметників, числівники не лише узгоджуються з іменниковими формами (*шістьох студентів, шістьма студентами, двом яблунам* тощо), а й керують їх відмінковими формами (*два студенти, дві яблуни, шість студентів, шість яблунь, багато студентів* та ін.), а також прилягають (*на півтора гектарах*). Проте керування числівником іменниковою формою не є проявом того, що відмінок числівника є центральнішим за відмінок іменника, а навпаки, свідчить про службовість числівника, синтаксичну єдність компонентів іменниково-числівникової форми, в якій граматичні функції розподіляється між компонентами аналітичної форми. Показово, що саме зв'язок керування

числівником іменниковою відмінковою формою властивий найбільш формалізованому числівнику *нів*, який до 2019 року слід було писати разом з іменником або через дефіс.

З-поміж дієслівних категорій немає таких, що поширювалися б на інші частини мови, але своєрідний виняток із цього правила становить категорія особи. Українські граматисти [3; 8; 9] висловлюють думку, що особа – це невластива дієслівна категорія, вона є такою ж, як рід і число, що є залежними від іменникових категорій. Але інші дослідники морфологічного рівня української мови [28] висловлюють у чомусь контраверсійну думку. Вони вважають, що це міжчастиномовна категорія, семантика якої розподілена між дієсловом та особовим займенниковим іменником, до того ж, на їхню думку, якщо ставити завдання визначення розподілу центральності цієї категорії між дієсловом та займенниковим іменником, то більш центральною вона буде для дієслова. Це зумовлюється тим, що особа – це категорія, семантичне навантаження якої переважно дієслівне. Вона визначає ролі носіїв процесуальних ознак у мовленнєвому акті. Без процесуальних ознак, виражених дієсловами, такі ролі граматично нерелевантні та й сам комунікативний акт (принаймні повноцінний, типовий), по відношенню до якого визначаються ці ролі (мовця – співрозмовника – чи особи (істоти або предмета) як носія процесуальної ознаки), без дієслова неможливий. У такому разі особові займенники перебирають на себе функції своєрідних службових слів, додаткових компонентів, що виражають значення особи дієслова. А це, фактично, визнають і ті дослідники української граматики, які стверджують невластивий статус категорії особи, коли називають особові форми дієслів із займенниками формами аналітичними.

Такі міжрівневі категорії, а також міжрівневі категорії з менш виразною, прихованою міжрівневістю, що виражають значення лексичними засобами в межах синтаксичних конструкцій, у ширшому контексті з меншою обов'язковістю, додатково, можуть мати різноманітні диспропорції в структурі своїх типових, системних парадигм. Залежно від характеру

диспропорційності парадигм (протилежними, крайніми різновидами диспропорцій є наявність форми / форм за відсутності значень категорії та відсутність форми / форм за наявності значень категорії) мова в деяких випадках щодо таких міжрівневих категорій проявляє особливий різновид міжрівневих відношень (окрім ієрархічних та компонентних) – це компенсаційні відношення.

2.2.1. Різновиди диспропорції парадигм. Поняття надлишковості і недостатності форм у парадигмах

Диспропорції у парадигмах пов'язані з порушенням співвідношення між системою форм і системою значень парадигм. Такі порушення викликані насамперед відсутністю якоїсь форми чи кількох форм (чи навіть усіх форм) за наявності значень або якогось значення чи кількох (або навіть усіх значень закладених системою для типових фактів). Але лінгвіст не завжди може констатувати саме відсутність якоїсь форми чи значення. Трапляються випадки, коли вони можливі, модельовані, але не вживаються у мовленні чи майже не вживаються, вживаються рідко. Такими, наприклад, є форми і значення кличного відмінка неістот (*столе, партю*), значення і форми множини власних назв (*три Олени, два Івани*), форми множини так званих одининних іменників (*молоко, добро*) тощо. Так, граматичний словник української мови для слова *молоко* подає код парадигми 1~ФБ, пропонуючи такі форми множини (*молока, молок, молокам, молока, молоками, на молоках, молока*), а для слова *добро* – код 1~ФОУ, відсилаючи до парадигми слова *ребро*, алгоритм застосування якої дає форми множини (*добра, добер, добрам, добра, добрами, на добрах, добра*). Ми не згодні з можливістю моделювання форм, як і значень, множини для цих лексем, але визнаємо, що набуття форм і значень множини одининними іменниками є однією з динамічних ланок граматики української мови. Так, донедавна одининний іменник *бізнес* сьогодні став частіше вживатися й у множині (*бізнеси*). Для таких випадків, коли лінгвіст не може з абсолютною упевненістю сказати, що тієї чи тієї форми або

значення немає, сучасні граматисти вже не використовують термін відсутність чи неповнота (форм, парадигм), а вживають новий термін – лакунарність.

Відсутність чи лакунарність форм і значень парадигм, утім, не завжди зумовлюють виразні диспропорції в структурі парадигм. Парадигми можуть бути неповними щодо закладених системою мови графем, виявляючи якоюсь мірою диспропорційність щодо мовної системи, але бути пропорційними для даних конкретних лексем. Так, морфологічна парадигма числа необчислюваних незмінюваних іменників (*пюре, рагу, ретро*) пропорційна, адже вони не мають ні форм, ні значень ні однини, ні множини. Не проявляють диспропорційності й більшість неповних парадигм дієслів, у яких відсутність чи лакунарність форм зумовлена відсутністю чи лакунарністю значень. Зокрема це стосується низки типів неповноти особово-числової парадигми: «парадигми третьоособових дієслів із повною числовою підпарадигмою на позначення процесуальних ознак істот» (*дряпатися, кусатися*), «парадигми третьоособових дієслів із повною числовою підпарадигмою на позначення процесуальних ознак істот жіночої статі» (*пороситися, ягнитися*), «парадигми дієслів зі значенням масової дії, яку виконують істоти, або масового процесу» (*роїтися, купчитися*), «парадигми дієслів на позначення масових дій людей» (*гуртуватися, групуватися*). Не є диспропорційними й неповні дієслівні підпарадигми родо-числові, наприклад, дієслів *їдати, знавати* віднесених у «Граматичному словнику української літературної мови» (ГСУЛМ) [10; 11] до восьмого типу неповноти парадигм, де наявні лише родо-числові форми минулого часу (*їдав, їдала, їдало, їдали; знавав, знавала, знавало, знавали*); та способів, зокрема дієслова *могти*, в якому відсутні всі форми наказового способу (цей тип віднесено у ГСУЛМ до сьомого типу неповних парадигм), та дієслів *стривати, прощавати*, в яких є лише всі форми наказового способу (цей тип у ГСУЛМ віднесено до шостого типу неповних парадигм дієслів) [10; 11].

Диспропорційні парадигми різноманітні і ця різноманітність специфічна для кожної категорії, бо залежить від специфіки структурної будови парадигм.

Так, А. О. Колесников та М. С. Делюсто з-поміж «15 парадигматичних моделей категорії числа іменників» [29, с. 84]. характеризує як неповні та обмежено корелятивні (з лакунарністю форм і / чи значень) 14 типів (4 – обмежено корелятивні і 10 – неповні), а з-поміж останніх 7 типів схарактеризовано як диспропорційні [29, с. 85–87]. Але узагальнення такого розмаїття диспропорційності в українській мові уповажнює А. О. Колесникова до виокремлення трьох основних різновидів диспропорційних морфологічних парадигм. На його думку, це: 1) диспропорційні парадигми з неповним набором форм, але більш повним набором значень (такий тип диспропорції відповідає поняттю морфологічної недостатності форм парадигми); 2) диспропорційні парадигми з неповним набором значень, але більш повним набором форм (такий тип диспропорції відповідає поняттю морфологічної надлишковості форм парадигми); 3) диспропорційні парадигми із конфліктним співвідношенням форм і значень [29, с. 85–87].

Перший тип диспропорції морфологічних парадигм представляють морфологічні парадигми числа обчислюваних іменників, що мають множинну форму (*ножиці, окуляри, штани*) та незмінювану (*таксі, бюро, ательє, кенгуру*), а також у парадигмах з аномальною неповнотою форм однини (*зубенята*) і множини (*казна*), відмінка іменників щодо усіх незмінюваних іменників (*таксі, бюро, ательє, кенгуру, каберне, ретро*), словотвірні парадигми роду іменників назв істот жіночого роду, що використовуються й на позначення чоловічої статі (*рись, лань, щука*), рідше – парадигми назв істот чоловічого роду, що використовуються й на позначення жіночої статі (*карась, короп, водолаз*), а також парадигми роду незмінюваних іменників (*візаві, протезе, какаду, завскдаду*) та іменників спільного роду (*плакса, нероба, базіка*). Диспропорція цього типу спостережена щодо системи значень й у форм незмінюваних прикметників (*хакі, беж, міні*). В дієслівній парадигматиці морфологічну недостатність категорії виду констатуємо у двовидових дієслів (*веліти, орендувати, абстрагувати, атакувати, стабілізувати* тощо), категорії стану – у деяких форм перехідних дієслів,

зокрема атематичних (*їсти, розповісти* – немає пасивних дієприкметників, модельованих як *їжений, розповіжений*), словозмінної категорії особи, а також числа і роду, в недієвідмінюваних дієслів типу (*їстоньки, спатоньки, ох, бабах* тощо), дієслів на *-повісти* (*відповісти, розповісти* тощо) щодо способу (наказових форм способу) та особи і часу (форми III особи множини майбутнього часу), дієслова *дудіти* щодо особи і часу (I особи однини теперішнього часу).

Другий тип диспропорції морфологічних парадигм (із морфологічно надлишковими формами) спостережений насамперед у парадигматиці іменника, в якій морфологічно надлишковими є форми іменників стосовно парадигматики: категорії числа, якщо це форми (однинні та множинні) необчислюваних іменників (*добро, злість, прикрість, козацтво, цукор, хитрощі, дріжджі*), категорії роду, якщо це форми назв неістот (*аркуш, книжка, перо*). Для дієслівної парадигматики морфологічну надлишковість можна стверджувати, напевно, лише щодо форм часу, які функціонують у сфері вираження ірреального (позачасового) способу (*зробив би, хай би робив, хай робить, нехай пише* тощо).

Третій тип диспропорції морфологічних парадигм, коли у системі форм парадигми форма (чи форми) виражають значення іншої грами, протиставленої в межах парадигми, трапляється рідше. У сучасній українській мові, мабуть, єдиним виразним проявом такого типу диспропорції парадигм є парадигма відмінкових форм множинних власних назв (*Суми, Маяки, Черкаси, Чернівці, Кордильєри* тощо). Ці іменники формами множини передають значення однини.

Якоюсь мірою до диспропорційних парадигм із конфліктним співвідношенням форм і значень можна віднести й форми збірних іменників (*козацтво, студентство, жінота* тощо), які формами однини передають, фактично, значення множини, але множини особливої – сукупної (*студентство ≈ студенти; студентство = усі студенти, сукупність студентів як одне ціле*). У лексико-граматичному значенні збірності наявні

значення множини, що доводить можливість взаємозаміни збірних іменників формами множини їх твірних обчислюваних іменників (*дітвора вибігла на вулицю* = *діти вибігли на вулицю*), і однини – ця множина постає як «сукупне одне ціле», і ця семантика передається морфологічною формою однини (*дітвор*). Але все ж, на нашу думку, в цій конкуренції антонімічних граматичних значень збірних іменників перемагає семантичний складник множини, оскільки ці іменники мають лише морфологічну форму однини, і лексико-граматична однина збірних іменників не потребує подальшого протиставлення у морфологічній формі множини, адже ця множина вже міститься у формі однини. Подальша кореляція однина – множина цим формам не потрібна, оскільки формою однини вони передають множину.

Висловлюється також думка [52; 53], що, можливо, варто виділяти й проміжний між типом диспропорційних парадигм із конфліктним співвідношенням форм і значень і типом парадигм із морфологічною недостатністю, тип диспропорції, коли форма, протиставлювана у парадигмі, є, але вона може виражати обидва значення. Наприклад, форми числа обчислюваних множинних іменників (*окуляри, ворота, двері, ножиці*), мають морфологічну форму множини, але можуть позначати нею і власне множину, і протиставлювану їй (протилежну морфологічній формі) однину. А диференціація цих значень реалізується вже за допомогою аналітичних форм із числівниками та іншими словами-кванторами. Двовидові дієслова також, маючи граматичну форму у більшості випадків марковану суфіксом із компонентом *-ува-*, що передає у більшості дієслів значення недоконаного виду (*переписувати, зачитувати, підробляти*), виражають цією формою (*наслідувати, абстрагувати, автоматизувати*) і значення недоконаного виду, і протилежні цій морфологічній формі значення доконаного виду, що також диференціюється за допомогою контекстуальних засобів. На нашу думку, цей тип диспропорції варто розглядати як різновид типу диспропорції із морфологічною недостатністю, адже морфологічні форми, хоч і марковані морфологічними засобами однієї з граем, протиставлених у межах категорії,

виявляють морфологічну недостатність щодо усіх значень грамем цієї категорії.

Загалом, на думку А. О. Колесникова, «парадоксальність» співвідношення форм, значень та категорій, яку демонструють наведені факти диспропорції парадигм і яку деякі граматисти намагаються усунути у класифікаціях, наприклад, виводячи графему дійсного стану за межі цієї категорії щоб усунути парадоксальне накладання категорій часу і способу, парадоксальну взаємодію форм і значень цих категорій [3], слід визнати фактом мови, що потребує цілеспрямованого вивчення [28, с.45].

Зазначена парадоксальність проявляється й у взаємодії міжрівневих загальномовних категорій. Так, уявна «надлишковість» синтаксичних структурних категорій, таких, наприклад, як рід і число прикметників та дієслів (ми вважаємо таке уживання терміна надлишковість некоректним), перетворюється завдяки засобам синтагматичної парадигматики (про них докладніше йтиметься далі) на справжню надлишковість синтагматичних форм, коли такі форми роду і числа є навіть тоді, коли вони не потрібні, наприклад, у сполуках із речовинними іменниками (*це пюре, смачне пюре зварилось, смачна салямі зіпсувалась*).

2.2.2. Синтагматична парадигматика та інші прояви компенсаційних відношень

Існує два типи диспропорційних співвідношень системи форм і системи значень в структурі морфологічних парадигм, щодо яких мовна система активує компенсаційні відношення між одиницями її системи. Ці відношення мають як міжрівневий, так і внутрішньорівневий прояви. Обидва ці типи диспропорційних відношень зумовлені різнотипною морфологічною недостатністю в системі форм парадигм і представлені типом парадигм із власне морфологічною недостатністю і типом диспропорційних парадигм із конфліктним співвідношенням форм і значень (деякі з яких, зрештою, теж можуть виявляти морфологічну недостатність).

Як міжрівневий тип відношень компенсаційні відношення проявляються у вигляді засобів синтагматичної парадигматики. Це такі засоби, в яких замість відсутніх морфологічних форм або тих морфологічних форм, що не виконують знакової функції в межах категорії, залучаються форми морфолого-синтаксичного (деякі аналітичні форми) та синтаксичного рівнів мовної структури. Так, наприклад, морфологічна недостатність обчислюваних множинних іменників (*ножиці, окуляри, штани*) з високою обов'язковістю компенсується аналітичними формами числа (із числівниками та іншими словами-кванторами) (*одні штани, одна пара штанів – троє штанів, три пари штанів, багато штанів*), та, з меншою обов'язковістю, – за допомогою уживання форми з морфологічною недостатністю у ряді однорідних членів речення із семантично навантаженими формами числа (*На дачі маю різні інструменти: пили, дрилі, лопати, граблі*); морфологічна недостатність обчислюваних незмінюваних іменників (*таксі, ательє, депо, кенгуру*) компенсується аналітичними формами із числівниками та іншими словами-кванторами (*одне авто – три авто, багато авто*), конструкціями із семантично узгодженими морфологічними прикметниками (*нове авто, це авто – нові авто, ці авто*) та семантично координованими формами числа дієслів (*авто під'їхало – авто під'їхали*), а також, із меншою обов'язковістю, – за допомогою уживання форми з морфологічною недостатністю у ряді однорідних членів речення із семантично навантаженими формами числа (*На паркінгу знаходяться мотоцикли, моторолери, авто*); морфологічна недостатність граматичної категорії відмінка іменника щодо незмінюваних субстантивів (*таксі, авто, ательє, кенгуру*) компенсується аналітичними компонентами парадигми відмінка іменника (прийменниками) у складі реченнєвого контексту (*сісти в авто, поїхати на авто, підійти до авто, зупинитися перед авто*), а також формами морфологічних прикметників із семантичним узгодженням (*нове авто, нового авто, новому авто, новим авто*), морфологічна недостатність граматичної категорії роду іменників назв істот жіночого роду щодо вираження значення чоловічої статі (*рись, лань,*

щука), а також істот чоловічого роду щодо вираження значення жіночої статі (*карась, короп, водолаз*) компенсується вказуванням на стать істоти за допомогою слів *самка, самець, хлопець, дівчина, жінка* тощо, а морфологічна недостатність граматичної категорії роду незмінюваних іменників (*візаві, протеже, какаду, завскладу*), а також іменників спільного роду компенсується за допомогою семантичного узгодження і координації (*мій візаві сказав – моя візаві сказала*); морфологічна недостатність форм роду числа і відмінка незмінюваних прикметників компенсується також за допомогою семантичного узгодження, але вже зі змінюваними іменниками (*спідниця міні, спідниці міні, спідницею міні, у спідниці міні, одяг міні*).

З-поміж дієслівних форм морфологічно недостатніми щодо категорії виду є двовидові дієслова типу *веліти, орендувати, абстрагувати, автоматизувати*. Щодо реалізації значення грамеми недоконаного виду їхня недостатність компенсується передусім особово-числовими формами теперішнього часу у супроводі темпоральних прислівників *сьогодні, постійно, щоразу, кожного разу* тощо (*Сьогодні Україна акредитує своїх дипломатичних представників*), формами майбутнього часу з темпоральними прислівниками згодом, потім, завтра тощо та з прислівником ніколи в заперечних конструкціях (*Україна згодом акредитуватиме (буде акредитувати) дипломатичних представників; Україна ніколи не акредитуватиме (не буде акредитувати) дипломатичних представників*). Форми майбутнього часу, на думку А. О. Колесникова [28, с. 57], й поза контекстом виражають насамперед значення недоконаного виду, адже лише дієсловам недоконаного виду властива підпарадигма власне майбутнього (а не теперішнього-майбутнього) часу. Грамема недоконаного виду реалізується й шляхом включення двовидових дієслів у формі інфінітива до структури дієслівного складеного присудка, утвореного за допомогою фазових дієслів (*Україна (почала, продовжує, завершує) акредитувати своїх дипломатичних представників*). Значення доконаного виду двовидових дієслів виражають форми теперішнього часу, вжиті на позначення майбутнього часу як форми

парадигми дієслів теперішнього-майбутнього часу, які поєднуються з темпоральними прислівниками згодом, потім, завтра тощо (*Україна згодом (потім, завтра) акредитує своїх представників*), форми минулого часу, якщо їм передують темпоральні прислівники вже, заздалегідь тощо (*Україна вже (заздалегідь) акредитувала своїх представників*) та форми умовного способу із залежними прислівниками типу давно, вже тощо (*Україна давно акредитувала б своїх дипломатичних представників у різні держави, якби...*). Крім того, засобом синтагматичної парадигматики двовидових дієслів є уживання їх у контекстах разом із дієслівними формами з повною видовою парадигмою (*Добре лікує той, хто добре діагностує – Добре вилікував той, хто добре діагностував*). Морфологічна недостатність форм словозміни недієвідмінюваних дієслів компенсується для форм типу *спатоньки, їстоньки* за допомогою морфологічних форм дієслівних зв'язок і напівзв'язок (*буду, хочу, намагаюся; будемо, хочемо, намагаємося... спатоньки, їстоньки*), а для вербалізованих звуконаслідувань типу *ох, бах, трах* – така недостатність компенсується за допомогою словотвірних засобів (*охну, бахну – охнемо, бахнемо* тощо).

Дієслівні форми минулого часу не виражають значення особи морфологічними засобами, а лише числа і роду (*писав, писала, писало, писали*), але засобом синтагматичної парадигматики категорії особи для цих форм стають контексти з особовими займенниковими іменниками (*я писав (писала), ти писав (писала), він писав, вона писала, воно писало, ми писали, ви писали, вони писали*).

Компенсаційні відношення у мові проявляються й під час використання так званих сурогатних форм (це можуть бути форми того ж рівня, що й недостатня форма, а також засоби інших рівнів, зокрема й синтаксичного). Особливість сурогатних форм полягає у тому, що вони з'являються для заповнення лакун з аномальною неповнотою і мовець, стикаючись із труднощами щодо добору певної форми, свідомо підшукує якусь іншу форму для вираження певного граматичного значення. Засоби ж синтагматичної

парадигматики використовуються мовцем автоматично – як звичайні граматичні форми. Так, сурогатною формою однини іменника *зубенята* є форма іменника *зуб*, сурогатною формою множини іменника *казна* може бути форма множини іменника *скарбниця*, сурогатною формою I особи однини дієслова *дудіти* є описові конструкції на зразок видавати звуки *дудіння*, *грати на дудці* (на трубі тощо), сурогатною формою III особи множини майбутнього часу форм доконаного виду дієслів типу *відповісти*, *розповісти* є форми III особи множини майбутнього часу недоконаного виду *відповідатимуть*, *будуть відповідати*, сурогатними формами наказового способу таких дієслів доконаного виду є форми наказового способу цих дієслів недоконаного виду (*відповідай*, *відповідаймо*, *відповідайте*), сурогатними формами пасивного стану дієслів *їсти*, *розповісти* є, для дієслова *їсти*, його форма доконаного виду (*з'їдений*), а для дієслова *розповісти*, описові конструкції типу *який розповіли* та утворення від синонімічних слів (*розказаний*).

Висновки до розділу 2

Новий парадигмологічний підхід розглядає морфологічну парадигму як явище білатеральне, в якому система форм співвіднесена із системою значень, причому ці значення можуть мати різний характер (номінативний, інтерпретаційний, структурний, синтаксичний тощо), а системі форм властиве варіювання. Крім того, як у системі форм, так і в системі значень у структурі парадигм конкретних слів, класів слів можуть бути нульові реалізації окремих грамем, груп грамем і цілих часткових та великих парадигм. Така відсутність (чи нереалізованість) значень не обов'язково передбачає відсутність (чи нереалізованість) форм, як і, відповідно, відсутність якихось форм не обов'язково передбачає відсутність значень. Наявність значень за відсутності форм, як і наявність форм за відсутності значень визначаються як явища диспропорції в структурі парадигм. Також під диспропорцією розуміють невідповідність форм значенням за наявності форм і значень в структурі парадигм.

Такий семіотичний підхід до парадигми, потребуючи системного застосування прийому функційної граматики (перехресного аналізу від форм до значень і від значень до форм), дає можливість отримати чимало нових об'єктивних знань про особливості граматичної будови української мови, наприклад про те, що лексико-граматичні розряди є парадигматичними схемами, що будь-яка граматична категорія в мові є номінативною, що незмінювані іменники – це окремий тип відмінювання іменників, що неповнота морфологічних форм в структурі парадигм поділяється на два типи – морфологічну недостатність і морфологічну надлишковість тощо. До того ж ці нові знання не є надто складними, а навпаки – доволі очевидними, доступними школярам, оскільки вони пояснюють те, що шкільна програма багато років приховувала від допитливого розуму учнів.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ СТРУКТУРИ ГРАМАТИЧНИХ ПАРАДИГМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПРОФІЛЬНИХ КЛАСАХ

3.1. Дистанційне навчання граматики української мови як лінгводидактична інновація

Основна відмінність традиційної та інноваційної методики навчання української мови здобувачів освіти полягає в переході від пояснення та роз'яснення теорії до розуміння, від монологу вчителя до його діалогу з учнем, який при цьому виступає цілісною особистістю та рівноправним членом освітнього процесу, пор. [7; 13; 36; 37; 43; 44; 46]. Одним із завдань сучасної школи є розкриття потенціалу всіх учасників педагогічного процесу, забезпечення можливостей прояву їх творчих здібностей [37]. Розв'язання цих завдань неможливе без реалізації варіативності освітніх процесів, у зв'язку з чим виникають різні інноваційні типи і види освітніх практик, що вимагають глибокого наукового і практичного осмислення.

Сучасна українська школа – це результат тих величезних змін, які відбулися і відбуваються в системі української освіти за останні роки. А тому, закономірно, що освіта – це не просто частина суспільного життя, а його авангард, адже навряд чи будь-яка інша підсистема може такою ж мірою підтвердити факт поступального розвитку, зазнати такого розмаїття інновацій та експериментів.

Сьогодні багато дослідників шукають шляхи, які допомогли б підвищити ефективність навчання. Вчителів завжди хвилює актуальне завдання – як зробити так, щоб усі учні були зацікавлені в уроці, щоб усі брали участь у навчальному процесі, щоб не було байдужих, пор. [13; 24; 36]. А тому вони постійно розпрацьовують інноваційні моделі навчання, які, напр., представлені на рис. 3. 1.

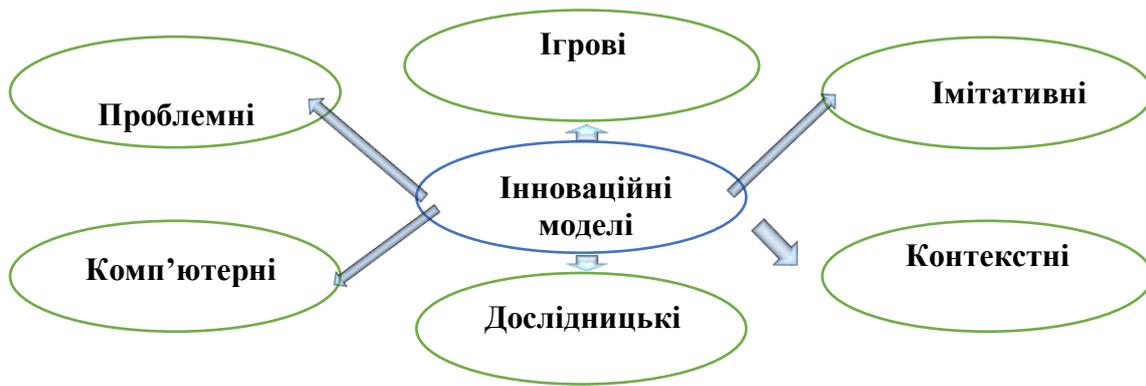

Рис. 3.1. Інноваційні моделі навчання

Таким чином, основною метою освітньої діяльності є розвиток здібностей до інтегрованого мислення, що допоможе учням побачити нові аспекти явища, створити цілісне бачення світу і, отже, легше знайти своє місце в ньому [31].

Поділяємо думку сучасних дослідників [13; 40], що поєднання традиційних методів навчання граматики української мови з інноваційними, дозволить досягти найкращих результатів і виконати поставлені цілі і завдання, тобто дозволить подивитися і приміряти на себе ті способи навчання, які будуть якнайкраще сприйняті учнями [47; 48]. Інноваційний підхід до викладання граматики української мови в старшій ланці актуальний і у зв'язку з проведенням в 11 класі НМТ.

Зауважимо, що сучасний етап розвитку цивілізованого суспільства характеризується процесом інформатизації. Це глобальний соціальний процес, в межах якого збір, резервування, обробка, зберігання, передача і використання інформації здійснюється за допомогою сучасних засобів комунікації. Постійні зміни в системі освіти та інших сферах, пов'язаних з освітою, завжди викликають дискусії навколо цієї теми. Очевидно, що зміни стають позитивними тільки в тому випадку, якщо вони ведуть до розвитку і вдосконалення освітнього середовища, в той час як інші зміни не приносять жодної користі. Ось чому, дискутуючи щодо методів навчання, можна почути багато критичних зауважень з приводу варіативності типів навчання. Нові

підходи до навчання змінюють специфіку залучення учнів до навчального процесу з пасивного на активний тип НМТ, пор. [13; 36].

У традиційному викладанні граматики української мови вчителі-словесники зазвичай витрачали більшу частину свого часу і зусиль на те, щоб донести інформацію до учнів, замість того щоб використовувати свій творчий потенціал, що є більш ефективним способом співпраці. Звичайно, вчителі роблять свою роботу і діляться інформацією з учнями, але на сьогодні це не єдиний спосіб знайти найбільш актуальну інформацію і отримати знання [13; 24; 36].

Зокрема, навчальне відео стимулює учнів приділяти більше уваги під час занять і підвищує їхні здібності до навчання. Крім того, деякі уроки містять навчальні ігри (не тільки комп'ютерні), які набагато цікавіші, ніж слухати вчителя. Цей стиль навчання успішно підвищує мотивацію учнів завдяки сильному зв'язку між візуальним контактом і кращим запам'ятовуванням. Крім того, перегляд відео допомагає учням створювати асоціації, які допомагають їм запам'ятовувати навчальний матеріал. Соціальні мережі спрощують співпрацю з педагогами. З появою Інтернету та медіа більшість шкіл, коледжів і університетів почали оновлювати методи викладання. Соціальні мережі дозволяють учням, батькам і вчителям підтримувати зв'язок та інформувати один одного про завдання або події [31].

Використовуючи такі технології, учні можуть робити більше вправ для самостійного навчання і економити свій час.

Комп'ютерне навчання робить можливим індивідуальне навчання. Ця технологія дозволяє вчителям допомагати окремим учням, які відчують певні труднощі під час навчання. Використання комп'ютерного навчання допомагає поліпшити навички учнів і вирішити пов'язані з навчанням проблеми в класі.

Найпотужнішим джерелом пізнавальної активності учнів, розвитку їх творчих здібностей, інтересів, умінь та інших психічних характеристик є інноваційні технології. Інноваційні освітні технології – це, перш за все,

інформаційно-комунікаційні технології, тісно пов'язані із застосуванням комп'ютеризованої освіти. Основними питаннями використання інноваційних технологій є структура комп'ютерних навчальних програм, їх зміст і оптимальна організація веб-середовища [5].

Виховна роль української мови пов'язана з умінням користуватися джерелами інформації, своєчасний доступ до яких практично неможливий без знання мови, з розширенням загального та професійного кругозору, з підвищенням мовних навичок. Виховний потенціал реалізується в готовності сприяти встановленню міжкультурних відносин, розумінню духовних цінностей інших народів. Неоціненну допомогу учням в оволодінні українською мовою може надати мережа Інтернет. Вона дає унікальну можливість тим, хто вивчає українську мову, використовувати автентичні тексти, спілкуватися з носіями мови, створюючи природне мовне середовище і формуючи здібності до міжкультурної співпраці, пор. [14].

Доступ до інформаційної мережі Інтернет створює стимули для вільного володіння українською мовою. Інтернет як засіб передачі інформації особливо актуальний для самостійної роботи учнів після занять. Під час пошуку відомостей в Інтернеті учні набувають здатності самостійно отримувати знання, працювати з великими обсягами інформації, аналізувати інформацію, бачити і вирішувати поставлені завдання.

Цілеспрямоване використання інтернет-матеріалів на заняттях з української мови дає можливість ефективно розв'язувати низку дидактичних завдань. Зокрема: - розширення словникового запасу; - вдосконалення монологічних і діалогічних мовних навичок під час обговорення матеріалів онлайн-ресурсів; - формування стійкої мотивації до мовної діяльності у процесі обговоренні проблем, що цікавлять усіх.

Зауважимо, що інформаційні технології – це широкий клас дисциплін і сфер діяльності, які належать до технологій управління, обробки даних, а також створення даних із застосуванням обчислювальної техніки. Інформаційні технології виражають не тільки комп'ютерні технології, але і всі

області передання, зберігання і сприйняття інформації. Саме завдяки появі комп'ютерів, пристроїв для передачі інформації відкрився шлях для переходу на новий рівень інформаційних технологій [24].

У сучасних інформаційних технологіях виділяють 3 складові: апаратне забезпечення (засоби обчислювальної техніки та оргтехніки – hardware); програмне забезпечення (прикладне та системне програмне забезпечення, методичне та інформаційне забезпечення – software); організаційне забезпечення (включаючи людину в системи інформаційних технологій, взаємодію людини з цими системами, системне використання технічних і програмних засобів – orgware) [23].

Дистанційне навчання – це сукупність технологій, які забезпечують доставку учням основного обсягу вивченого матеріалу, інтерактивну взаємодію учнів і викладачів у процесі навчання, яке надає учням можливості самостійної роботи з освоєння вивченого матеріалу, і в процесі навчання [42].

Дистанційне навчання повинно проходити в онлайн-режимі.

Дистанційне навчання – це особлива сучасна форма навчання, яка ґрунтується на використанні таких елементів: середовища передачі інформації (пошта, телебачення, радіо, інформаційні комунікаційні мережі); методів, що залежать від технічного середовища обміну інформацією. Використання технологій дистанційного навчання дозволяє: знижувати витрати на проведення навчання (не вимагає поїздок до місця навчання, витрат на оренду приміщень як учнів, так і викладачів); проводити навчання великої кількості учнів; підвищити якість навчання завдяки застосуванню сучасних засобів навчання, об'ємних електронних бібліотек; створити єдине освітнє середовище (особливо актуально для корпоративного навчання).

Дистанційне навчання – спрямований інтерактивний, асинхронний процес взаємодії суб'єктів і об'єктів навчання між собою і з засобами навчання, причому процес навчання індіферентний до їх просторового розташування. Освітній процес проходить у певній системі, елементами якої є підсистеми: цілей навчання, змісту навчання, методів навчання, засобів

навчання, організаційних форм навчання, навчально-матеріальної, фінансово-економічної, нормативно-правової, пор. [42; 45]. Дистанційна освіта дає можливість вступу до навчальних закладів за кордоном навіть тим, у кого немає можливості жити в іншій країні. Навчальний процес, який здійснюється на основі технологій дистанційного навчання, включає в себе як обов'язкові класні заняття, так і самостійну роботу учнів.

Інформаційні технології, які застосовуються при дистанційному навчанні, можна розділити на три групи: технології подання освітньої інформації; технології передачі освітньої інформації; технології зберігання та обробки освітньої інформації. У сукупності вони і утворюють технології дистанційного навчання. При створенні освітніх програм особливе значення набувають технології передачі освітньої інформації, які, по суті, і забезпечують процес навчання та його підтримку. Основа процесу навчання – передача інформації від вчителя до учня. У цьому сенсі будь-яку технологію, яку застосовують в освіті, можна називати інформаційною. З іншого боку, нерідко термін «інформаційні технології» застосовують стосовно всіх технологій, які побудовані на використанні комп'ютерної техніки та засобів телекомунікації. Щоб уникнути неправильної інтерпретації, визначимо три поняття, що мають першорядне значення для дистанційної освіти: освітня інформація; освітні технології; інформаційні технології. Освітня інформація – це знання, які необхідно дати учню для того, щоб він міг компетентно виконувати ту чи ту діяльність.

Освітні електронні видання та ресурси, що містять необхідну інформацію з навчального предмета, поділяються на інформаційно-довідкові, навчальні та загальнокультурного характеру. Інформаційно-довідкові джерела здійснюють загальну інформаційну підтримку процесу навчання. У цій якості широко використовуються електронні словники та програмні засоби перекладу. Нова форма словника дозволяє усунути багато неминучих недоліків «паперової» лексикографії і, тим самим, підняти її на якісно новий рівень. Електронні словники мають низку істотних переваг перед

традиційними паперовими словниками: вони є актуальними та динамічними, мають великий обсяг словникової бази, зручність пошуку, варіативність у використанні, різноманітність характеристик слова, універсальність, у багатьох сучасних словниках слова озвучуються [14].

Головна перевага якісних електронних словників – одночасний пошук не тільки за назвою словникової статті, але і по всьому величезному обсягу тлумачень словника, що є неможливим в паперовому варіанті. Такий пошук створює багатовимірний портрет слова, при цьому з глибин словникової статті витягуються конкретні приклади його використання і стійкі вирази, в яких слово зустрічається. Кожне значення в електронному словнику супроводжується синонімами, антонімами, прикладами вживання, лінгвістичною інформацією. Зручно те, що не виходячи з основної статті, можна відкрити вікна синонімів, антонімів тощо і вивчати їх одночасно. Окремі електронні словники мають також додаткові можливості, наприклад, надають функцію навчання, що дозволяє запам'ятовувати слова, відібрані за конкретною темою: складати нові словники і словникові картки, зберігати результати навчання у файл тощо. На сьогодні набули поширення такі електронні словники, пор. [38].

Такі словники та портали в значній мірі універсальні, але разом з тим кожен з них тяжіє до певної ніші. Існують спеціальні додатки та сервіси – програми-перекладачі для комп'ютерів і мобільних пристроїв, вебсервіси перекладу.

Освітні платформи та колекції ресурсів відрізняються яскравістю подачі інформації, динамічністю та включенням великої кількості аудіо- та відеоматеріалів, що є невід'ємною частиною сучасного процесу навчання покоління Z. Безперечним є той факт, що в даний час ми можемо відзначити збільшення частки віртуального спілкування в щоденній комунікативній практиці сучасної людини, цей момент слід враховувати і при побудові процесу навчання сучасних здобувачів освіти [68].

Включення в роботу різних інтернет-ресурсів збагачує процес навчання, надаючи не тільки різні джерела інформації, але й мотивуючи учнів до її самостійного пошуку та критичного аналізу. У процесі навчання граматики української мови учнів профільних класів Утконосівського ЗЗСО нами проводилися опитування з метою виявлення проблемних моментів і знаходження шляхів їх вирішення. Як негативні моменти вказувалися негативний вплив на здоров'я комп'ютерної техніки, гіподинамія внаслідок втрати необхідності працювати в класі за партою, збільшення частки самостійної роботи та збільшення домашнього завдання. Натомість, якщо в учнів немає можливості відвідати очно певні заходи, зокрема вистави, музеї та виставки, то гарною можливістю завадити втраті значної частини культурно-просвітницької та виховної роботи вчителя-словесника в старшій школі, заповнити утворену прогалину, є відвідування віртуальних вистав, екскурсій, виставок, організованих провідними українськими музеями в режимі онлайн.

Серед позитивних моментів дистанційного формату відзначалася відсутність необхідності витратити додатковий час і гроші на проїзд до місця навчання, що є досить вагомим аргументом для учнів в сільській місцевості, які змушені їхати до опорного закладу загальної середньої освіти. Водночас включення в дистанційну роботу нових сторонніх ресурсів вимагає від учителя енерговитрат, а позакласна робота часто займає багато часу.

3.2. Дидактичний потенціал використання онлайн-ресурсів у процесі навчання граматики української мови учнів 10-11 класів

Дистанційне навчання стало серйозним випробуванням для сучасної освітньої системи. Воно потребує нових компетентностей, швидкого реагування, добору ефективних онлайн-інструментів, попередньої підготовки вчителя, зокрема його участі у вебінарах, тренінгах, курсах підвищення кваліфікації та конференціях, пор. [13; 58].

Досвідчені педагоги зауважують, що модель дистанційних уроків для вивчення граматики української мови, має традиційні етапи:

1. Мотиваційний етап. Це найважливіший складник дистанційного навчання, адже учням самим потрібно налаштуватися на роботу.
2. Інформаційний етап (пояснення нового матеріалу).
3. Інструктивний етап (вчитель надає інструкції та рекомендації щодо виконання завдань).
4. Контрольний етап (вчитель застосовує систему тестування або інші вправи на контроль досягнення програмових результатів).
5. Комунікативний і консультативний етапи (передбачає інтерактивну взаємодію учнів з учителем, між собою щодо результатів вивченого матеріалу) [2].

Для ефективного опрацювання програмового матеріалу з граматики української мови за технологією дистанційного навчання варто здійснювати такі операції: 1) оприлюднювати завдання з відповідної теми з граматики української мови для самостійної роботи учнів на власному сайті/блогі, у Viber, Telegram, Instagram групі); 2) організувати щоденне навчальне онлайн-спілкування з учнями; розміщувати на Google Диску мультимедійні матеріали (презентації, відеоролики тощо), які допоможуть учням у вивченні зазначеної в теми; надавати старшокласникам перелік онлайн-ресурсів, що сприятимуть засвоєнню програмового матеріалу.

Існує багато способів організації дистанційного навчання української мови для школярів. Перш за все, необхідно розробити тематичне планування на період дистанційного навчання: визначити теми, які учні можуть опрацювати самостійно, та ті, що вимагають пояснення вчителя. Крім того, важливо користуватися електронними версіями шкільних підручників з української мови [1; 22; 61; 62; 64; 65]. Зокрема для 10 класу (профільний рівень) доступно 2 видання: укладачі А. А. Ворон, В. А. Солопенко [64], укладачі С. М. Караман, О. М. Горошкіна, О. В. Караман, Л. О. Попова [22]; для 11 класу (профільний рівень) – укладачі А. А. Ворон, В. А. Солопенко [65], укладачі С. М. Караман, О. М. Горошкіна, О. В. Караман, Л. О. Попова [61]. Останнє видання для 11 класу має електронний додаток, який містить багато

цікавого й корисного програмового матеріалу з синтаксису, зокрема тести до розділів «Просте речення», «Складне речення», теоретичні відомості про словосполучення, модальні різновиди речень, складне синтаксичне ціле, розділові знаки у різних синтаксичних конструкціях, схеми морфологічних розборів іменника, прикметника, числівника, займенника, дієслова, дієприкметника, дієприслівника, прислівника, прийменника, сполучника, частки, вигука, схеми синтаксичного розбору словосполучення, простого неускладненого речення (2 зразки-варіанти) простого ускладненого речення (2 зразки-варіанти), складносурядного, складнопідрядного, безсполучникового складного речення, складного речення з різними типами зв'язку, речення з прямою мовою.

Меншу кількість електронних інтерактивних завдань містить аналогічний підручник для 10 класу [22]. На допомогу вчителю-словеснику для закріплення знань десятикласників про морфологічні норми української мови розміщено лише тестові завдання.

Завдання з підручника мають бути обов'язковими для всіх учнів, адже він доступний кожному. Не варто давати для самостійного вивчення матеріал, що потребує додаткових пояснень. Перелік завдань має містити чітко зазначені параграфи, сторінки та конкретні вправи чи види роботи.

Дистанційне навчання може відбуватися у двох форматах: онлайн і офлайн. Онлайн-уроки – це передусім обмін інформацією в режимі реального часу (вебінари). Для цього учні й учитель повинні мати відповідне обладнання (комп'ютер, ноутбук чи планшет із камерою) та доступ до Інтернету. Також усі учасники навчання мають приєднуватися в заздалегідь визначений час. У цьому форматі використовуються традиційні, але адаптовані методи роботи: пряма відеотрансляція, показ презентацій, спільний перегляд відео, обмін файлами, демонстрація робочого столу чи програм учителя.

Під час офлайн-навчання матеріали уроку розміщуються на спеціальній платформі, і учні можуть опрацювати їх у зручний для себе час. Якщо такої платформи немає або учні не мають стабільного доступу до Інтернету, можна

використовувати інші канали зв'язку – Viber, Instagram, Telegram тощо. У період дистанційного навчання вчитель публікує в групі завдання, визначає терміни їх виконання та критерії оцінювання, а учні надсилають роботи особисто, без загального доступу.

Не варто забувати про правила спілкування в групі – їх бажано розробляти спільно з учнями, що сприятиме їх дотриманню. Важливо також враховувати індивідуальні особливості дітей, тому варто диференціювати завдання: комусь достатньо виконати тести, а хтось може впоратися з творчою роботою.

Існує чимало електронних ресурсів, корисних для вчителя української мови у процесі роботи над граматичний матеріалом. Звичайно, що їх можна ефективно застосовувати не лише в умовах дистанційного навчання, а й під час традиційних уроків.

Наприклад, експрес-уроки української мови від Олександра Авраменка містять багато цікавого матеріалу щодо опанування учнями морфологічними нормами, пов'язаних із слововживанням. Напр. у 10 класі під час вивчення теми «Норми сучасної української літературної мови» можна використати матеріали уроку 160 (*Зателефонуй батьку чи батькові?*), уроку 185 (*Не переходьте дорогу чи дороги?*); під час вивчення теми «Рід іменника» – матеріали уроку 154 (*Нежить – він чи вона?*) тощо, пор. рис. 3.2.1. В 11 класі під час розгляду теми «Словосполучення», пояснюючи сутність узгодження як типу зв'язку, доцільно використати матеріал уроку 183 (*Сьоме люте чи сьоме лютого? ...*), пояснюючи сутність керування – матеріали урок 173 (*Півтора*

місяці

чи

місяця?)

[16]

тощо.

Рисунок. 3.2.1. Граматичний матеріал на відеоуроках О. Авраменка

Свою результативність засвідчують і матеріали з граматики представлені на відеоуроках та інтерактивних завданнях «Всеукраїнської школи онлайн», зокрема Анастасії Онатій (10 клас, Тема 7. Морфологічна норма), Ігоря Хворостяного та Антона Іщука (11 клас, Тема 3. Морфологічна норма, Тема 4. Синтаксична норма), Артура Пройдакова, зокрема (11 клас. Тема: Повторення й узагальнення вивченого з морфології та орфографії) [6].

Рисунок. 3.2.2. Граматичний матеріал на відеоуроках «Всеукраїнської школи онлайн»

Звичайно, що досвідчений вчитель може самостійно створити відеоматеріал. Одним із найзручніших сервісів для підготовки відеоконтенту є YouTube. Створивши власний канал, учитель має змогу записувати відео, проводити онлайн-трансляції уроків з комп'ютера, ноутбука чи мобільного

телефона. Усі відео автоматично зберігаються на каналі, а рівень доступу до них можна налаштовувати самостійно: робити ролики приватними, відкритими для всіх або доступними лише визначеним користувачам із Google-акаунтами [5].

Результативність у роботі зі старшокласниками з метою закріплення та систематизації набутих знань з граматики засвідчують онлайн-ресурси для створення інтерактивних вправ і робочих аркушів. Зокрема, особливу увагу на нашу думку, потрібно звернути на платформу *LearningApps.org*, яка слугує конструктором інтерактивних завдань, дає змогу створювати, зберігати й застосовувати мультимедійні дидактичні вправи з граматики української мови, що допомагають учням у цікавій, ігровій формі перевіряти й закріплювати знання, сприяючи розвитку пізнавального інтересу та мотивації до навчання. Можна скористатися матеріалами досвідчених педагогів-словесників (рис. 3.2.3.), а також за короткий проміжок часу самостійно створити різні типи завдань, як-от: ігри на пам'ять, кросворди, вікторини з вибором відповіді, тести тощо. Сервіс також надає код для вбудовування створених вправ у блоги чи на шкільні сайти.

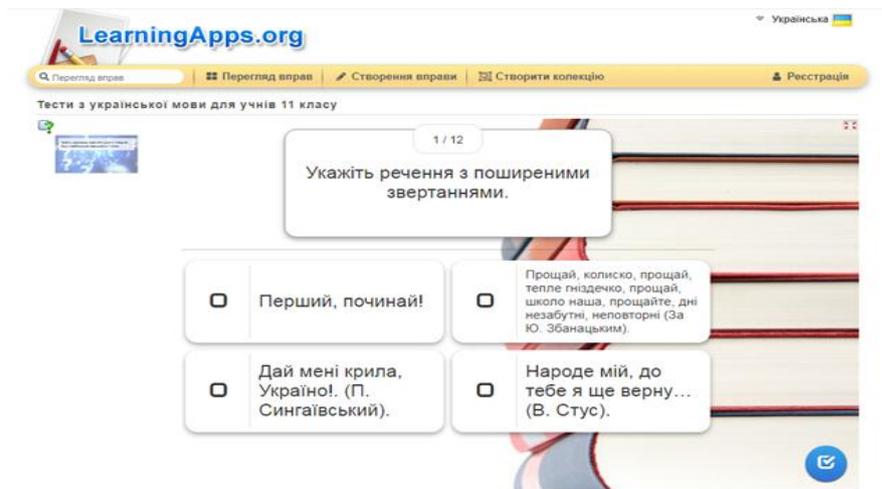

Рисунок 3.2.3. Граматичний матеріали онлайн-ресурсу *LearningApps.org*.

Зауважимо, що до найважливіших електронних джерел, які доцільно використовувати на уроках української мови в 10-11 класах, належать національні лінгвістичні платформи Українського мовно-інформаційного фонду НАН України. Серед них – Національна словникова база, що охоплює

граматичний словник [11] (оновлений відповідно до чинного «Українського правопису» [39]), тлумачний словник української мови [49; 50], а також інші традиційні словники й цифрові системи [17]. Звичайно, що ці ресурси містять не лише граматичні, а й семантичні, прагматичні, статистичні, лінгвогеографічні та інші характеристики української мови. До цього переліку також належать Національний лінгвістичний корпус, електронна система національної термінології й термінографії, національна цифрова енциклопедична база та інші інформаційні ресурси. Більшість електронних напрацювань Фонду перебуває у відкритому доступі, тому поділяємо думку сучасних лінгвістів та лінгводидактів [38; 47; 48], що їх можна ефективно застосовувати в освітньому процесі.

Низка українсько-іншомовних словників представлена на ресурсах Novamova, «Лінгвістичний портал», а також на мовному порталі mova.info [11; 51], де удоступнено «Словник новітніх термінів» та «Словник виправлень суржику» та інші. Перевірити правопис слова, переглянути приклади вживання чи словозмінну парадигму допомагають Український лінгвістичний портал [51] та лексикографічний ресурс Slovnyk_net. У відкритому доступі також подано словники з культури мови, які дають можливість пояснити учнями найскладніші аспекти морфологічної поведінки іменників, напр., поєднання їх з числівниками, як правильно визначити рід іменників, зокрема іншомовних, особливості словозміни власних назв тощо, пор. [30; 67]. Окремо слід відзначити довідник з українського слововживання М. Волощак, який доцільно використовувати на уроках в 10 класі, у процесі вивчення української морфології, адже він містить рекомендації щодо правильного вживання усіх самостійних та службових частин мови в певних контекстах, пор. [15].

Для розвитку мовного чуття та формування мовної досконалості старшокласників, а також для глибшого розуміння того, як українська мова змінювалася у просторі й часі, вагомим є медіапроект «Говоримо і пишемо зразковою українською мовою», підготовлений фахівцями Інституту української мови. На відповідному диску вміщено сімдесят випусків видання

«Культура слова», що містять аналіз мовних зразків різних стилів, особливо художнього, пояснення щодо слововживання та інформацію про історію письма й діалектне розмаїття.

Кожен словник, враховуючи його мету й функційне призначення, сприяє створенню якісного тексту та коректному розумінню його елементів. Якщо виникають труднощі у визначенні значення слова чи правильності його використання, насамперед варто звертатися до тлумачного словника. Такі словники називають комплексними, адже, як зазначає О. Семенов, «слово в них постає у нерозривній єдності парадигматичного, синтагматичного і дериваційного аспектів». Робота з тлумачним словником поглиблює відчуття рідного слова та його змісту. У сучасних тлумачних словниках, створених на основі одинадцятитомного радянського видання, вилучено ідеологічно забарвлений ілюстративний матеріал, додано нові лексеми останніх десятиліть, розширено функціональні можливості (наукову, систематизаційну, нормативну, тлумачну) та формується єдина система стилістичної характеристики [48].

Під час дистанційного та змішаного навчання на уроках української мови в 10-11 класах доцільно використовувати інтерактивні тестові завдання на платформах «На урок», «Всеосвіта». Вони уможливають перевірити знання учнів з певної теми, причому тести можна застосовувати не лише в режимі реального часу, а й як домашнє завдання з обмеженням у часі. Таким чином, можна побачити реальні знання учнів з граматики, адже в режимі звичайного тестування учні можуть проходити певний заданий тест декілька разів [2].

Зручний інструмент на уроках для подання нової інформації з граматики української мови – хмари слів. Цей сервіс використовується для візуального відтворення списку слів, категорій, міток чи ярликів на спільному зображенні. Останнє сприяє швидкому запам'ятовуванню інформації. Такий формат роботи можна використати на початку уроку, а можна додати у якості завдання до вебквесту. Наприклад, під час вивчення теми «Частини мови, їх головні

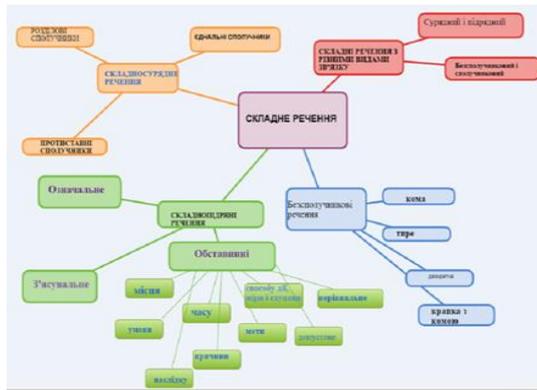

Рис. 3.2.5. Використання мапи думок для вивчення граматики української мови

Теоретичні положення з й практичні завдання з морфології української мови, яку поглиблено вивчають десятикласники, а також з синтаксису української мови, предмет вивчення 11-класників, містить онлайн-ресурс «Тренажер з правопису української мови» [59]. Звернення до нього у процесі вивчення граматики української мови, сприяє активізації пізнавальної активності старшокласників. Він містить пізнавальні відомості, завдання, відповіді та інтерактивні тести.

Отже, методика дистанційного навчання української мови, зокрема граматики, нова форма й інший рівень взаємодії педагога й здобувачів освіти, який передбачає виконання завдань, прослуховування, тестування, слухання, читання текстів, а головне – зворотний зв'язок з учителем у процесі навчання.

Сьогодні академічна свобода вчителя-словесника дозволяє обирати форми й методи реалізації дистанційного навчання граматики: онлайн-консультації, вебквести, інтерактивні вправи, уроки через Google Meet, ZOOM тощо. Важливо, що таким чином можна реалізовувати індивідуальний підхід до кожного учня, диференційований добір завдань з граматики (деяким учням краще виконати тести, а деяким важливо виконати творче завдання).

Закономірно, що успіх роботи на уроках з вивчення граматики української мови під час дистанційного навчання залежить від активної взаємодії всіх учасників освітнього процесу, технічних можливостей та,

насамперед, навичок учителя в сучасних інформаційних та цифрових технологіях, тому вчителям-словесникам доцільно провадити активну самоосвіту щодо цього.

3.3. Практика використання онлайн-ресурсів для вивчення організації структури граматичних парадигм української мови та оцінювання її результатів

Уважаємо, що для вивчення організації структури граматичних парадигм української мови учням 10-11 профільних класів можна запропонувати такі завдання з використанням онлайн-ресурсів, зокрема електронних словників [11; 51]:

1. Укладіть електронний словничок лінгвістичних термінів з теми «Морфологія», використовуючи новітні інформаційні технології (метод «слайд-шоу»).
2. Укладіть електронний словничок лінгвістичних термінів з теми «Іменник», використовуючи новітні інформаційні технології (метод «слайд-шоу»).
3. Подайте визначення поняття «парадигма», використовуючи електронні словники (метод «слайд-шоу»).
4. Укладіть електронний словничок лінгвістичних термінів з теми «Речення», використовуючи новітні інформаційні технології (метод «слайд-шоу»).
5. Які граматичні відомості про слово можна отримати з електронного словника «Словники України online»?
6. Користуючись матеріалами ресурсу «Словники України online» подайте перелік 10 речовинних іменників, які мають тільки форми однини.
7. Користуючись матеріалами ресурсу «Словники України online» порівняйте парадигми іменника *книга* та іменника *штани*. Що відмінне у цих парадигмах?

8. Користуючись матеріалами ресурсу «Словники України online» порівняйте парадигми іменника *дріжджі* та іменника *молоко*. Що спільне, а що відмінне у цих парадигмах?
9. На підставі електронного словника схарактеризуйте морфологічну парадигму речовинних іменників *юре, рагу*? Який тип диспропорції морфологічних парадигм представляють їх морфологічні парадигми числа?
10. Проаналізуйте парадигми іменників *стіл* і *парта*. Дайте відповідь на питання, чи активні у мовленні форми і значення кличного відмінка таких слів?
11. Проаналізуйте парадигми іменників *Оксана* і *Петро*. Дайте відповідь на питання, чи вживаються у мовленні форми і значення множини таких слів? Наведіть приклади.
12. Проаналізуйте парадигми іменників *сніг* і *вода*. Дайте відповідь на питання, чи вживаються у мовленні форми і значення множини таких слів? Наведіть приклади.
13. До якого лексико-граматичного розряду належить іменник *бізнес*? Опишіть його морфологічну парадигму, користуючись матеріалами ресурсу «Словники України online». Поміркуйте, чому сьогодні став частіше вживатися й у множині (*бізнеси*).
14. Наведіть приклади множинних іменників, диспропорції морфологічних парадигм яких пов'язані з неповним набором форм, але більш повним набором значень.
15. Як можна схарактеризувати парадигму слова *зубенята*? Обґрунтуйте свою думку.
16. Як можна схарактеризувати парадигму слова *казна*? Обґрунтуйте свою думку.
17. Поміркуйте, які типи диспропорції морфологічних парадигм щодо системи значень можна відзначити щодо незмінюваних прикметників *хакі, беж, міні*.

18. Проаналізуйте парадигму дієслова *атакувати*. Морфологічну недостатність якої граматичної категорії можна спостерегти?
19. Проаналізуйте парадигму дієслова *орендувати*. Морфологічну недостатність якої граматичної категорії можна спостерегти?
20. Користуючись матеріалами ресурсу «Словники України online» порівняйте парадигми дієслів *їсти* та *розповісти*. Що об'єднує ці парадигми? Морфологічну недостатність якої граматичної категорії можна спостерегти?
21. На підставі ресурсу «Словники України online» порівняйте парадигми дієслів *їстоньки*, *спатоньки*. Що об'єднує ці парадигми? Морфологічну недостатність яких граматичних категорій можна спостерегти?
22. На підставі ресурсу «Словники України online» вивчіть парадигми дієслів *відповісти*, *розповісти*. Що об'єднує ці парадигми? Морфологічну недостатність яких граматичних категорій можна спостерегти?
23. Проаналізуйте парадигму дієслова *дудіти*. Морфологічну недостатність яких граматичних категорій можна спостерегти?
24. Підготуйте рекламу одного з електронних словників щодо вивчення на його підставі структури граматичних парадигм української мови.

Експеримент на базі Утконосівського ЗЗСО Ізмаїльського р-ну Одеської обл. показав, що використання ресурсів «Словники України online», «Граматичний словник української мови» під час вивчення програмового матеріалу з морфології (10 клас) суттєво підвищує якість знань, викликає інтерес до предмета, активізує пізнавальну й творчу діяльність учнів.

Анкетування здобувачів освіти показало (додаток), що після експерименту 30% здобувачів освіти зазначили, що запропоновані завдання – це спосіб покращити свої оцінки, а ще 40% учнів на перше місце поставили можливість проявити себе. Можливість дізнатися щось цікаве, що виходить за межі шкільної програми, відзначили 20% здобувачів освіти, а 10% вказали на можливість самостійної діяльності. Усі здобувачі освіти висловили зацікавленість у цьому виді роботи.

Висновки до розділу 3

Проведений аналіз уможлиблює висновки, що уроки з використанням мережевих технологій сприяють кращому усвідомленню учнями профільних класів програмового матеріалу з граматики української мови. Старшокласники не тільки сприймають навчальний матеріал, а й вчаться аналізувати його, формувати власне ставлення. Цей досвід стає базою для компетентнісних знань із опрацьованих тем.

Простота у використанні, безкоштовність та високий рівень доступності сервісів Google, які цей цифровий гігант постійно оновлює та вдосконалює, дає змогу вчителям організувати ІКТ-підтримку звичайного формату навчання, а також для перевернутого і дистанційного, індивідуалізувати навчання і широко використовувати групові форми роботи. Навчання не обмежується лише закладом загальної середньої освіти. Матеріали з граматики, розміщені в хмарі, учні можуть переглядати вдома для повторення вивченого на уроці, або ж для того, щоб краще розібратись в темі, якщо при вивченні було щось незрозуміло. Для засвоєння матеріалу з морфології та синтаксису української мови кожен учень має можливість самостійно добирати темп сприйняття, обробки та засвоєння інформації. Останнє, в першу чергу, сприятиме підвищенню мотивації до навчання та кращому засвоєнню навчального матеріалу.

Не викликає сумнівів, що робота з електронними словниками надає учням 10-11 класів безліч можливостей детально, швидко та якісно проаналізувати граматичну структуру парадигм української мови, адже такі ресурси не лише візуалізують граматичний матеріал, але й мають ефективну систему пошуку (повнотекстовий пошук, одночасний пошук у кількох словниках, швидкість пошуку).

ВИСНОВКИ

Аналіз організації структури граматичних парадигм української мови (парадигм граматичних категорій загалом, у межах частин мови, в межах лексико-граматичних розрядів та в окремих формальнопарадигматичних типах – словозмінних класах) з погляду її рівневої (внутрішньо- чи міжрівневої) організації дозволяє висновкувати, що домінантним типом такої організації в українській мові є саме міжрівнева організація, в якій взаємодіють одиниці морфологічні (словозмінні, формотвірні, словотвірні), синтаксичні та іноді лексичні.

З-поміж граматичних категорій української мови у вузькому (внутрішньочастиномовному) розумінні цього поняття міжрівневу організацію мають категорії відмінка іменника (вона є словозмінно-формотвірною – аналітико-синтетичною категорією), роду іменника (вона є категорією лексико-граматичною (класифікаційною) із морфологічною словотвірною парадигматикою у ЛГР назв істот), числа іменника (ця категорія є морфологічною (словозмінно-формотвірною) із синтаксичними формами для ЛГР обчислюваних іменників; а для необчислюваних вона є класифікаційною лексико-граматичною категорією із ознаками словотвірної для форм типу *вода – води*), ступенів порівняння прикметників та прислівників (вона є категорією морфолого-синтаксичною), часу дієслів (це категорія морфологічна словозмінно-формотвірна), виду дієслів (вид є категорією формотвірною-словотвірною), стану дієслів (це категорія морфолого-синтактико-словотвірна), способу дієслів (він є категорією словозмінно-формотвірною – з аналітичними формами), особи дієслів (це категорія словозмінно-синтаксична).

У широкому (загальномовному) розумінні граматичної категорії усі зазначені вище категорії зберігають свою міжрівневість, але до визначених міжрівневих їх характеристик додаються синтаксичні складники. Так, рід, число і відмінок, як мовні категорії, що є центральними для іменників, мають

синтаксичні форми завдяки синтаксичним зв'язкам узгодження і координації з морфологічними формами іменників і дієслів.

Міжрівневість структури парадигм може бути й результатом взаємодії різних категорій. Так, внаслідок взаємодії виду, часу, категорії СДД, категорії особи та ЛГР лімітативності, що охоплюють, морфологічний (факти словозміни, формотворення та словотворення), лексико-семантичний (факти лексико-граматичні) та синтаксичний рівні (безособові дієслова становлять окремий різновид СДД одновидових дієслів лише доконаного виду), маємо специфічну парадигматичну будову особово-часової парадигми дієслів, де дієслова доконаного виду не мають форм теперішнього часу, натомість використовують форманти (флексії) дієслів теперішнього часу для вираження значень майбутнього часу (так звана парадигма теперішньо-майбутнього часу). Самі ж протиставлювані в цих часових парадигмах словозмінні форми виду стають, фактично, формами часу (*роблю – зроблю*). Взаємодія міжрівневих категорій часу і способу формує паралельні парадигми майбутнього часу як прояву реального способу та ірреального способу, а також має наслідком накладання формальних засобів вираження часу та способу (словозмінно-формотвірні форми минулого часу є складниками аналітичних форм умовного способу, а словозмінні форми теперішньо-майбутнього часу є складниками аналітичних форм наказового способу). Внаслідок взаємодії міжрівневих категорій стану та особи відбувається трансформація категорії особи як категорії зі словозмінною домінантою в лексико-граматичну. Так вона проявляється в ЛГР безособових дієслів, як дієслів що не можуть утворювати кореляти в межах категорії стану внаслідок відсутності в них суб'єкта процесуальної ознаки. Зрештою, результатом взаємодії різних міжрівневих та однорівневих категорій, є вся велика морфологічна (словозмінно-формотвірна) парадигма дієслова часо-особово-числова (в теперішньому та майбутньому часі) та часо-число-родова (у минулому часі), де перетинаються грамеми часу та виду, способу, особи, числа і роду.

Граматичні категорії можуть мати диспропорційні морфологічні парадигми, коли система форм парадигми щодо певних груп слів має розбіжності із системою значень. Основними різновидами такої диспропорції є такі: 1) наявність форми за відсутності значення (*молоко, вершки*) – ці форми щодо числа морфологічно надлишкові; 2) відсутність форми за наявності значення (*таксі, окуляри; орендувати*) – ці форми щодо числа (стосовно іменників) та виду (стосовно дієслова) морфологічно недостатні; 3) певна протилежність системи форм і системи значень (*Чернівці, Суми*) – це форми множини, але за значенням – це однина. У межах цих типів виділяються підтипи, водночас ці типи об'єднуються у два протиставлюваних типи – ті, що характеризовані надлишковістю форм, і ті, що можуть проявляти морфологічну недостатність. Морфологічну недостатність, окрім другого типу, щодо окремих лексем може мати й третій тип. Наприклад, в Україні є кілька населених пунктів із назвою *Пологи* й у мовленні можуть виникати ситуації, коли необхідно диференціювати однину чи множину щодо цієї власної назви.

Ті випадки неповноти морфологічної парадигматики, що демонструють морфологічну недостатність форм у структурі парадигм граматичних категорій можуть потребувати компенсації такої недостатності морфологічних форм, яка реалізується типово синтагматичними засобами та аналітичними формами. Між цими двома типами форм немає чіткої межі, адже до аналітичних форм (типово – сполук повнозначного слова зі службовим, що виконують спільну синтаксичну роль) іноді зараховують сполуки повнозначних частин мови, що мають власні синтаксичні функції, до того ж, основні, центральні, як-от сполуки особових займенникових іменників із дієсловами (*я читав, ти читав, вони читали* – як форми особи дієслів). Крім того, компенсаційні функції щодо деяких фактів морфологічної недостатності виконують сурогатні форми. Наприклад, сурогатною формою однини для множинного іменника *зубенята* є форма іменника *зуб*, а сурогатною формою

множини для однинного іменника *казна* може бути форма множини іменника *скарбниця* (*скарбниці*).

Синтагматична парадигматика для компенсації морфологічної недостатності значень кожної граматичної категорії своєрідна. Наприклад, для компенсації морфологічної недостатності значень числа морфологічно недостатніх іменників використовуються аналітичні форми числа (із числівниками та іншими словами-кванторами) (*одні штани, одна пара штанів – троє штанів, три пари штанів, багато штанів; одне авто – три авто, багато авто*), конструкції із семантично узгодженими морфологічними прикметниками (*нове авто, це авто – нові авто, ці авто*) та семантично координованими формами числа дієслів (*авто під'їхало – авто під'їхали*), а також, із меншою обов'язковістю, конструкції із морфологічно недостатніми формами, вжитими у ряді однорідних членів речення із семантично навантаженими формами числа (*На паркінгу знаходяться мотоцикли, моторолери, авто; На дачі маю різні інструменти: пили, дрилі, лопати, граблі*).

У формуванні граматичної компетенції учнів 10-11 класів (профільні класи) значний дидактичний потенціал належить онлайн-ресурсам, адже завдяки ним можна реалізовувати креативні підходи до навчання морфології та синтаксису української мови, застосовувати індивідуальний підхід, розвивати творчу проєктну діяльність здобувачів освіти, поєднувати навчання з мистецтвом та дизайном, співпрацювати та обмінюватися знаннями з граматики, використовуючи віртуальну реальність і розширену реальність.

Ефективними у процесі вивчення структури граматичних парадигм української мови в старшій ланці є електронні словники, напр., ресурс «Словники України online», «Граматичний словник української мови» (словозміна), за допомогою яких старшокласники можуть детально та якісно аналізувати граматичну структуру парадигм іменників, дієслів, прикметників та інших граматичних класів слів з увагою до різного типу диспропорцій у системі значень і форм, морфологічної недостатності та надлишковості.

Проведений експеримент на базі Утконосівського ЗЗСО Ізмаїльського району Одеської обл. довів, що вивчення структури граматичних парадигм української мови з використанням онлайн-ресурсів розвиває в учнів 10-11 класів аналітичне мислення, вміння працювати у команді. Це надійна основа для подальшого вивчення складних аспектів української граматики.

Результати експерименту засвідчили, що використання електронних словників суттєво підвищує якість знань, викликає інтерес до предмета, активізує пізнавальну й творчу діяльність учнів.

Перспективи дослідження пов'язуємо з вивченням ефективності використання інших середовищ для формування граматичної компетенції учнів старшої ланки ЗЗСО.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко О. М. Українська мова 10 клас (профільний рівень): підруч. для 10 кл. закл. загальн. серед. освіти. Київ: Грамота, 2018. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/1168-ukrainska-mova-10-klas-avramenko.html>
2. Білецька О. В. Використання хмарних технологій в умовах дистанційного навчання у процесі викладання української мови та літератури. *На Урок: освітній проєкт*. Харків, 2023. URL: <https://salo.li/3558e08>
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови; За ред. І. Вихованця. К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. 400 с.
4. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. К., 1988. 255 с.
5. Вишнівський В. В., Гніденко М. П., Гайдур Г. І., Ільїн О. О. Організація дистанційного навчання. Створення електронних навчальних курсів та електронних тестів. Навчальний посібник. Київ: ДУТ, 2014. 140 с.
6. Всеукраїнська школа онлайн. URL: <https://lms.e-school.net.ua/>
7. Голуб Н. Б., Горошкіна О. М. Концепція навчання української мови учнів ліцею / за заг. ред. д-ра пед. наук Н.Б. Голуб. К.: Педагогічна думка, 2019. 77 с.
8. Горпинич В. О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. К.: ВЦ «Академія», 2004. 336 с.
9. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія [автори: І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова; за ред. К. Г. Городенської]. К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
10. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна: Близько 140 000 тис. слів / Відп. ред. Н.Ф. Клименко. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2011. 760 с.
11. Граматичний словник української літературної мови. MOVA.info. URL: <http://www.mova.info/grmasl.aspx>
12. Груба Т. Л. Граматичні вправи як ефективний засіб формування граматичної компетентності учнів профільної школи. *Збірник наукових праць Уманського*

- державного педагогічного університету імені Павла Тичини* / гол. ред.: М. Т. Мартинюк. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2016. Вип. 2. С. 63–70.
13. Груба Т. Л. Теорія і практика формування мовної особистості учнів старшої школи на уроках української мови (профільний рівень): монографія. Київ, 2018. 336 с.
 14. Дика Н., Глазова О. Дистанційне навчання української мови: особливості, переваги та перспективи. *Освітологічний дискурс*. 2021. № 2 (33). С. 205-220. URL: <https://od.kubg.edu.ua/index.php/journal/issue/view/35m>
 15. Довідник з українського слововживання М. Волощак. URL: <http://nepravylno-pravylny.wikidot.com/>
 16. Експрес-уроки української мови Олександра Авраменка. URL: <https://ippo.kubg.edu.ua/ekspres-uroky>
 17. Етимологічний словник української мови: В 7 т.: Т. 1–6 / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. Київ: Наукова думка, 1982–2012. URL: http://litopys.org.ua/djvu/etymolog_slovnyk.htm
 18. Заболоцький А. Ю. Проблема якості дистанційного навчання. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*. Серія: Педагогіка і психологія. 2016. № 1. С. 221–224.
 19. Загнітко А. П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці: навчальний посібник. К.: НМК ВО, 1990. 132 с.
 20. Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис. Донецьк: ТОВ «ВКФ «БАО», 2011. 992 с.
 21. ЗНО-Онлайн. URL: <https://zno.osvita.ua/ukrainian/tema.html>
 22. Караман С. М., Горошкіна О. М., Караман О. В., Попова Л. О. Українська мова 10 клас (профільний рівень): підруч. для 10 кл. закл. загальн. серед. освіти. Харків: Ранок, 2018. URL: <https://shkola.in.ua/1711-ukrainska-mova-10-klas-karaman-2018.html>

23. Кіпоренко С. С. Особливості використання хмарних технологій в освіті. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2019. №4. С. 181-189. URL: <http://repository.vsau.org/getfile.php/23013.pdf>
24. Ковальчук В. І., Воротникова І. П. Моделі використання елементів дистанційного навчання в школі. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2017. Том 60, №4. С. 58–74.
25. Колесников А. Парадигмологія української мови: теоретичні питання: навчальний посібник. Ізмаїл: ІРБІС, 2020. 204 с.
26. Колесников А. Граматична категорія роду іменника в українській мові: парадигмологічна дескрипція. *Лінгвістичні студії*. 2024. Вип. 47. С. 25–43.
27. Колесников А. Морфологічна парадигма в контексті діалектної граматики. *Українська мова*. 2025. 1(93). С. 78–88. URL: <https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.01.078>
28. Колесников А., Делюсто М. Парадигмологія української мови: дієслово та вербоїди: навчальний посібник. Ізмаїл: ІРБІС, 2025. 216 с.
29. Колесников А., Делюсто М. Парадигмологія української мови: іменник: навчальний посібник. Ізмаїл: ІРБІС, 2024. 284 с.
30. Культура мови на щодень. Фільтруй базар! URL: <http://kultura-movy.wikidot.com/vidmin>
31. Кухаренко В. М. та ін. Теорія та практика змішаного навчання: монографія; ред. В. М. Кухаренко. Харків: Міськдрук, 2016. 284 с.
32. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. Ч. 2. К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1964. 160 с.
33. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: навчальний посібник. К.: «Вища школа», 1983. 264 с.
34. Леута О. І. Комплексний погляд на функції дієслова в реченні. *Система і структура східнослов'янських мов*. 2018. Вип. (1) 13 С. 46–55.
35. Методика навчання української мови (профільний рівень) : навч.-метод. посіб. для здобувачів вищої освіти освітнього ступеня «Магістр» / уклад.: Коваль В. О., Маслюк К. А. Умань : ВПЦ «Візаві», 2021. 45 с.

- 36.Методика навчання української мови в закладах освіти: методичні вказівки / укладач Шевцова Л. С. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2024. 36 с.
- 37.Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / за ред. М. І. Пентилюк. Київ: Ленвіт, 2005. 400 с.
- 38.Надугтенко М. В., Пономаренко Н., Семенов О. Електронні словники Українського мовно-інформаційного фонду Національної академії наук України в освітньому процесі. Київ: Український мовно-інформаційний фонд Національної академії наук України, 2020. 51 с.
- 39.Новий український правопис: навчальний посібник. Київ: "Центр учбової літератури", 2020. 284 с.
- 40.Омельчук С. А. Методика навчання морфології української мови в основній школі на засадах дослідницького підходу: дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.02. Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2014. 537 с.
- 41.Омельчук С. А. Сучасна українська лінгводидактика : норми в термінології і мовна практика фахівців : монографія. Київ : ВД «Києво-Могилянська академія», 2019. 356 с.
- 42.Організація дистанційного навчання в школі. URL: <https://salo.li/B8B7Bc1>
- 43.Плиско К. М. Лінгводидактичні основи навчання української мови в середніх закладах освіти. Педагогічні науки : зб. наук. праць. Херсон : Видавництво ХДПУ, 2002. Вип. 31. С. 34–37.
- 44.Плющ М. Я. Вивчення морфології в 5–6 класах : посібник для вчителя. К. : Радянська школа, 1988. 168 с.
- 45.Практики та підходи до дистанційного навчання – рекомендації для вчителів. URL: <https://salo.li/5d44c5b>
- 46.Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах: модульний курс : Посібник для студентів пед. університетів та інститутів / Кол. авторів за ред. М. І. Пентилюк. К.: Ленвіт, 2011. 366 с.
- 47.Семенов О. М. Навчання української мови і літератури у вимірах ключових компетентностей: методичний посібник. Суми: СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2023. 212 с.

- 48.Семенов О. Українська лінгводидактика: навч. посіб. Суми: Видавництво СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2018. 224 с.
- 49.Словник української мови / Білодід І. К. та ін.: в 11 томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980. URL: <http://sum.in.ua>.
- 50.Словник української мови ONLINE. ТОМИ 1-15 (А-П'ЯТЬ) URL: <https://sum20ua.com/?wordid=0&page=0>
- 51.Словники України online. URL: <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>
- 52.Стороженко А. М. Співвідношення значенневого і формального складників структури морфологічних парадигм української мови: кваліфікаційна робота студентки 64Ф групи факультету української та іноземної філології освітнього ступеня «магістр». Ізмаїльський державний гуманітарний університет, 2024. 90 с.
- 53.Стороженко А. М. Шкільна і наукова інтерпретація структури граматичної категорії числа іменника в українській мові. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «МОВНО-ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ КОНТЕКСТ У СУЧАСНОМУ ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ» (16 квітня 2024 року, м. Житомир). URL: <https://sites.google.com/view/zptecphilology/збірник>
- 54.Сучасна українська літературна мова : морфологія / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1969. 583 с.
- 55.Сучасна українська літературна мова.: підручн. / За ред. М. Я. Плющ. Київ: Вища школа, 2000. 430 с.
- 56.Сучасна українська літературна мова: підручн. / За ред. А. П. Грищенка. 3-тє вид. Київ: Вища школа, 2002. 439 с.
- 57.Сучасна українська мова. Морфологія.: підручник / За ред. А. К. Мойсієнка. К. : Знання, 2013. 524 с.
- 58.Теорія та практика змішаного навчання : монографія / В.М. Кухаренко, С.М. Березенська, К.Л. Бугайчук, Н.Ю. Олійник, Т.О. Олійник, О.В. Рибалко, Н.Г. Сиротенко, А.Л. Столяревська; за ред. В.М. Кухаренка. Харків: «Міськдрук», НТУ «ХП», 2016. 284 с.
- 59.Тренажер з правопису української мови. URL: <https://www.webpen.com.ua/>

60. Українська мова (профільний рівень). Програма для 10–11 класів ЗНЗ.
[URL:https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58818/](https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58818/)
61. Українська мова (профільний рівень): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти /Караман С.О., Горошкіна О.М., Караман О.В., Попова Л.О. Харків: Ранок, 2019. 272 с.
62. Українська мова. 10 клас. Профільний рівень, українська філологія: навчально-методичний посібник / Л.І. Мацько, О.М. Семеног, Н.Б. Голуб, Ю.О. Романенко, О.М. Мацько, О.М. Сидоренко / за ред. Л.І. Мацько. К.: Дивослово, 2020. 520 с.
63. Українська мова. Енциклопедія /В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. К., 2007. 684 с.
64. Українська мова. Профільний рівень: підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / А. Ворон, В. Солопенко. Київ: Освіта, 2018. 288 с.
65. Українська мова. Профільний рівень: підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / А. Ворон, В. Солопенко. Київ: Освіта, 2019. 272 с.
66. Українська мова: програма для учнів 10-11 класів. Рівень стандарту. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>
67. Чи правильно ми говоримо? Посібник Євгенії Чак. URL: <http://chak-chy-pravylny-my-hovorymo.wikidot.com/>
68. Чотири сервіси, які допоможуть організувати дистанційне навчання. URL: <https://salo.li/171AD59>
69. Якимчук М., Козяр М. Роль сучасних педагогічних технологій у процесі вивчення української мови лінгвістично обдарованими старшокласниками гімназії. *Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика*. Київ: Інститут обдарованої дитини, 2014. Вип.12. С. 19-26.
70. Kuryłowicz J. Derivation lexicale et derivation syntaxique. (Contribution à la théorie des parties de discours). Bulletin de la Société Linguistique de Paris. 1936. XXXVII. P. 79–92.

ДОДАТОК

АНКЕТА

«Визначення ефективності використанням онлайн-ресурсів для вивчення організації структури граматичних парадигм української мови учнями профільних класів»

Частина 1. Суб'єктивна корисність використання онлайн-ресурсів для вивчення організації структури граматичних парадигм української мови в профільних класах.

1. Використання використання онлайн-ресурсів дозволяє мені швидше вирішувати навчальні завдання з української мови.
2. Використання використання онлайн-ресурсів покращує мої оцінки з української мови.
3. Використання використання онлайн-ресурсів дає змогу зекономити час на виконання домашніх завдань з української мови та дізнатися щось цікаве.
4. Використання використання онлайн-ресурсів дає змогу мені проявити себе.
5. Використання використання онлайн-ресурсів підвищує мою ефективність навчання з української мови.
6. Використання використання онлайн-ресурсів полегшує моє самостійне вивчення граматики української мови.
7. Використання онлайн-ресурсів корисне для мого навчання граматики.

Частина 2. Суб'єктивна простота використання онлайн-ресурсів для вивчення організації структури граматичних парадигм української мови в профільних класах.

1. Я вважаю, що я зможу легко навчитися використовувати онлайн-ресурси для вивчення організації структури граматичних парадигм української мови.

2. Я вважаю, що з використанням онлайн-ресурсів мені буде легко розв'язати ті завдання, які я хочу.
3. Я вважаю, що з використанням онлайн-ресурсів я можу кілька разів виконувати завдання спочатку.
4. Я вважаю, що використання використання онлайн-ресурсів мені зрозуміле.
5. Я вважаю онлайн-ресурси гнучкими в роботі.
6. Я вважаю, що мені буде легко застосувати онлайн-ресурси під час навчання граматики.
7. Я вважаю, що онлайн-ресурси для вивчення організації структури граматичних парадигм є простими у використанні.

Істинність кожного твердження учень має оцінити за шкалою від одного до семи, де 1 означає «повністю погоджуюся», а 7 – «абсолютно не погоджуюся».